

- Joan SANMARTÍ, *Josep de C. Serra-Ràfols i l'estudi de la cultura ibèrica*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», XXIV (2013), 35-53.
- J. M. NOLLA, *El problema historiogràfic dels orígens de Girona. El paper de J. de C. Serra-Ràfols*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», XXIV (2013), 55-66.
- Marta PREVOSTI, *Forma conventus Tarraconensis I: Baetulo-Blanda. La primera carta arqueològica de la Península Ibèrica*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», XXIV (2013), 67-84.
- Xavier BARRAL I ALTET, *Josep de C. Serra i Ràfols o la voluntat de continuïtat ideològica de l'arqueologia, des de la Mancomunitat i malgrat el franquisme*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», XXIV (2013), 85-100.
- Eva SERRA I PUIG i Blanca SERRA I PUIG, *Repressió, represàlies i represa en l'arqueologia catalana (de 1939 a finals de la dècada de 1940): Notes sobre Josep de Calasanç Serra i Ràfols*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», XXIV (2013), 1012-123.
- Josep GUITART I DURAN, *Josep de C. Serra i Ràfols: una vida de fidelitat i dedicació al patrimoni arqueològic de Catalunya. L'exemple de la Baetulo romana*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», XXIV (2013), 125-143.
- Eduard RIU-BARRERA, *La muralla de Barcelona i altres fortificacions urbanes de l'antiguitat en l'obra de Josep de C. Serra-Ràfols, entre els anys trenta i seixanta*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», XXIV (2013), 145-188.

El número XXIV del «Butlletí» és dedicat, en part, a homenatjar i a actualitzar la figura de l'arqueòleg Josep de C. Serra i Ràfols. L'homenatge de la Societat Catalana d'Estudis Històrics, filial de la Secció Històrico-Arqueològica de l'IEC, a Serra Ràfols era una necessitat ineludible. Potser la causa que les generacions immediatament anteriors i les actuals d'aquella Societat encara no s'haguessin decidit a celebrar-lo rau en el fet que, com tot el que constitueix la vida de l'Institut d'Estudis Catalans, l'arqueologia catalana té poca profunditat cronològica, i des de l'any 1906 ençà han passat les coses més desagradables que li poden sobrevenir a una institució acadèmica, com és ara la seva supressió i l'intent de substituir-la per fantasmes i entelèquies. Així es comprèn que la celebració normal d'homenatges i, assenyaladament, la revisió de la pròpia tradició i l'esforç per a repensar-la hagi passat sovint a segon terme, vista la necessitat peremptòria de salvar els mobles, refer els quadres i recompondre la situació que havia donat origen a la primera i esplèndida generació de l'IEC. Mai no es repetirà prou que des de l'any 1906 fins al 1936 aquella generació no va parar de guanyar en resultats, fins a impregnar tot el territori català dels ideals que van confluïr, entre altres coses, en la bella teoria de la «Catalunya ciutat», potser l'expressió més clara, més entenedora i menys elitista del Noucentisme.

Molt certamentament, perquè la realitat dels fets ho imposava així, l'homenatge del «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics» a Serra Ràfols consisteix en la valoració, la situació en el temps i, fins i tot, el desenvolupament ulterior del seu mestratge en algun punt concret. Serra fou deixeble de Bosch Gimpera, primera referència a tenir en compte. Serra obrí nous camins a l'arqueologia i a l'estudi del

món antic, ja fora de la prehistòria, domini indiscutible de Bosch. Serra va tenir la sort d'entroncar amb el projecte *Forma Orbis Romani*, de l'UAI (1919). Això el decantava de la prehistòria, però no pas de l'excavació. Aquestes podrien ésser les circumstàncies que expliquen la formació i l'arrencada del jove Serra Ràfols i la seva significació dins el panorama científic de Catalunya.

Els set treballs del «Butlletí» tenen la virtut de fer palès fins a quin punt és viu el llegat científic i moral de J. de C. Serra i Ràfols.

En el primer dels articles, Joan Sanmartí fa referència i valora els treballs de camp de Serra al Castellet de Banyoles de Tivissa, al Puig Castellar de Santa Coloma de Gramenet, al sector de Magòria, sota Montjuïc, i els seus estudis sobre les muralles de Girona, poblats ibèrics alts i de plana, i inscripcions ibèriques. Es refereix després a les obres de síntesi de Serra, assenyaladament *El poblament prehistòric de Catalunya*, al capítol sobre l'art ibèric publicat en el primer volum de l'obra *L'art català*, dirigida per Joaquim Folch i Torres, a una comunicació sobre siderúrgia preromana presentada a la «I Reunión de Historia de la Economía Antigua de la Península Ibérica», organitzada a València per M. Tarradell l'any 1968, i a un treball pòstum sobre les relacions comercials entre grecs i íbers, que «obria una línia interpretativa sobre l'economia de les relacions colonials que posteriorment, amb una documentació molt més rica, ha estat represa i ampliada per diversos autors» (46-47). Sanmartí remarca que l'obra de Serra és dispersa, però en canvi fou molt profund en l'anàlisi de la cultura i les formes de vida dels pobles que estudiava. No tant en la seva visió primitivista de llur organització sociopolítica —cultura tribal aldeana—, en línia amb Schulten i Bosch Gimpera. Aquest defecte no se li pot retreure com a blasme, perquè en el seu temps els grans nuclis com és ara Ullastret i Tivissa encara no eren ben coneguts i no es podia ponderar bé la complexitat real de les formes d'ocupació del territori.

Dins el programa de treball que va endegar l'IEC abans de la guerra civil amb el nom de *Forma Conventus Tarraconensis*, com a tasca pròpia dins el programa internacional de la UAI, *Forma Orbis Romani*, el primer fascicle del qual, publicat l'any 1928 (*Baetulo-Blanda*), era precisament de Serra i Ràfols, el treball sobre la Girona romana li va tocar a ell. Josep M. Nolla analitza les aportacions, més que res indicàries, de Serra al coneixement de la Girona antiga: va donar una cronologia segura a les muralles, localitzà una suposada porta romana de blocs de pedra sorrenca (actualment considerada la porta d'accés al castell carolingi de Torre Gironella), i va estudiar la suposada portella de la torre de can Boschmonar. Gràcies, però, a aquests treballs, els primers realitzats amb metodologia científica a Girona, ha estat possible més endavant que altres arqueòlegs (Oliva i assenyaladament el mateix Nolla) trobessin el desllorigador del problema de la fundació de *Gerunda* durant la tercera dècada del segle I aC, dins el marc de les guerres sertorianes; els murs serien refets en època tetràrquica, i Girona deuria la seva existència a la decisió de Cneu Pompeu el Gran de traslladar l'oppidum de Sant Julià de Ramis, sobre el Congost i el Ter, a l'emplaçament actual de la ciutat de Girona, lloc perfecte per a dominar el camí que des del Pirineu s'endinsava al territori de l'actual Catalunya.

Resumint d'antuvi la carrera de l'arqueòleg abans i després de la guerra, com farà també Xavier Barral a propòsit de les aportacions científiques al coneixement del món prehistòric català i espanyol, posant molta cura a explicar el paper de Serra en el Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'IEC dels anys vint i trenta, Marta Prevosti recorda que Serra i Ràfols fou el membre de l'IEC encarregat de catalogar i fer la fitxa arxivística dels jaciments arqueològics de Catalunya, sempre dins el programa *Forma*

Orbis Romani dissenyat per la UAI. Aquesta circumstància va determinar que els seus treballs s'escapessin de l'estretor de les visions locals passades i, per desgràcia, futures. Publicat el primer volum *Baetulo-Blanda*, la guerra civil va fer impossible l'aparició del segon, *Blanda-Gerunda*. Els resultats de les investigacions es van integrar el 1945 [1946] en el volum *Carta Arqueológica de España: Barcelona*, escrit en col·laboració —de signatura— amb M. Almagro i J. Colominas. Malgrat que aquesta publicació fou la primera en el seu gènere a Espanya, cosa que fou esbombada com un gran èxit, ningú no va dir aleshores que la carta es publicava gràcies a la tasca que durant anys havia dut a terme Serra a l'IEC. Aleshores l'IEC havia estat suprimir, com tota manifestació de vida catalana, talment un element nociu, corrosiu i incompatible amb l'Espanya que en aquell moment acabava de guanyar la guerra més bruta que mai s'hagi produït a la Península. En aquest punt tràgic i bèstia, Prevosti enceta la segona època de la vida científica de Serra. La part més substancial del seu article és dedicada a descriure la manera humiliant com Serra i Ràfols, després de la depuració corresponent, es va poder arribar a integrar en els treballs arqueològics que impulsà el franquisme, en un ambient de molt poca volada intel·lectual i amb dirigents administratius d'eficàcia nul·la, acreditada encara per la seva procedència política espúria. Tant Prevosti com Barral presenten i resumeixen el treball de Serra en el moment de la primera postguerra a la *Comisaría Provincial de Excavaciones Arqueológicas*, en un ambient advers i podrit d'ambicions personals desenfrenades. L'època fou molt dura pels qui la van haver de viure. Però els elements catalans depurats i tolerats van conservar sempre l'esperança d'un canvi i la clarividència necessària per veure que la «cultura franquista» transportava el perdigó a l'ala de la pròpia inanitat. Els franquistes no serien capaços de fer res de sòlid, perquè, si tenien alguna capacitat, era molt inferior a les capacitats desenvolupades i demostrades per les dues generacions de l'IEC que havien treballat de valent a Catalunya. I no perquè els catalans siguem d'un altre planeta, sinó purament i simple perquè des del primer moment la tasca de l'IEC es va voler inserir en els corrents d'investigació i recerca que predominaven a Europa, és a dir, en la recerca rigorosa, no instrumentalitzada per la preeminència de factors ideològics. I aquest era precisament el gran perdigó a l'ala del franquisme i la raó de la seva existència: la justificació d'una ideologia de limitació insuperable, combinada amb un xovinisme pueril i asfixiant. Com tants altres membres il·lustres de la seva generació, i gràcies a la fidelitat a la seva vocació d'intel·lectual i científic, Serra va seguir treballant amb l'esperit instaurat a Catalunya per l'IEC, i així va poder assegurar la continuïtat de pensament i de projecte entre la darrera generació de l'IEC d'abans de la guerra i els nous efectius de la ciència catalana que inevitablement havien d'aparèixer. A part de valorar les publicacions principals de Serra d'aquest moment, com és ara la *Carta* esmentada, Xavier Barral explica amb detalls de primera mà el mestratge exercit per Serra sobre el món arqueològic català de la postguerra, d'individu en individu, providencial per a la represa de la vida catalana que havia de desenvolupar-se durant el tardofranquisme i consolidar-se després del 1975.

En aquest punt històric, tan dramàtic pels catalans que el van viure a plena consciència, és quan apareix amb claredat la naturalesa inviable de la «cultura» franquista. Instaurada per a donar una certa patina de civilitat al règim polític, a Catalunya la ideologia cultural franquista tenia el programa específic d'arraconar, superar i en definitiva suprimir la cultura catalana, és a dir, l'esforç desplegat pels catalans per a convertir-se en un poble amo dels seus destins; els franquistes, a més, havien d'enlairar fins als núvols la cultura dita «espanyola», considerada «unidad de destino en lo uni-

versal», «unidad» que s'ho havia d'endur tot. Ara bé, una unitat imposada és artificial. Un cop s'han ajustat els balanços, el que s'ha vist és que a Catalunya el franquisme parasità l'obra que havia engegat Prat de la Riba, però no la va poder matar ni tan sols desviar, perquè l'alternativa franquista a la cultura era l'absència de cultura, exactament una anticultura o, millor dit, una ignorància insuperable del que eren les formes més elementals de la cultura occidental de la Il·lustració ençà. Seríem injustos amb el franquisme si no admetéssim que va ser capaç de frenar el desplegament de l'obra pratiana, perquè quan no es tenen manies de cap mena i si un grup humà està disposat a fer servir tots els mitjans coneguts de la insídia humana per a fer mal, sempre s'aconsegueix algun resultat. El resultat immediat va consistir que homes com Serra haguessin de viure en la humiliació diària que significa veure ineptes a les palanques de comandament, i homes de volada intel·lectual gallinàcia dictant mantres culturals morts abans de néixer, o dedicant-se amb cos i ànima a la llagoteria, a la prevaricació ideològica i, al capdavant, a l'«estraperlo» de la intel·ligència. Del resultat a llarg termini, no val la pena de parlar-ne, si no és per a evocar el mal record que va deixar i les vocacions que va frustrar, cremar i, en casos concrets, pervertir.

L'estudi d'aquest moment terrible, el xoc frontal contra les institucions polítiques i culturals catalanes, és a dir, l'estudi de la repressió franco-feixista en totes les seves formes, és una matèria històrica avui, gràcies a Déu, en procés de treball i desenvolupament. La societat acabarà assumint fins a les últimes conseqüències la reparació —fins al punt on aquesta sigui possible— dels estralls causats per l'envestida fenomenal del feixisme espanyol. En el cas de Serra i Ràfols, les seves filles han assumit la responsabilitat d'estudiar l'etapa biogràfica de llur pare fins avui menys coneguda i la més difícil de definir amb exactitud: la que va del 1939 al 1950. La complexitat i la ferocitat d'aquells anys, amb el país escindit entre els de dins i els de fora, el represaliats per uns, els represaliats pels altres, els represaliats per uns i altres, els depurats i els col·laboradors, els convençuts i els aprofitats, dibuixen un panorama històric on cal filar molt prim per investigar amb esperit d'objectivitat i d'equitat les trajectòries personals dels qui es van trobar al centre d'aquell sacseig violent. Si això és veritat per tothom *tout court*, en el cas dels intel·lectuals catalans i espanyols es complica a causa de la repressió que s'abaté sobre la generació que s'havia integrat bé i havia donat quadres a la República, i per les simpaties polítiques, morals i ideològiques diverses dels responsables de la vida intel·lectual i científica dels primers anys del franquisme a Catalunya, alguns provinents directament dels rengles feixistes, d'altres redossats sota el seu paraigua, d'altres en franca oposició —callada, sí, però viva. Els elements exògens d'instint destructor projectats sobre Catalunya van haver de conviure amb alguns dels intel·lectuals de la situació anterior, simplement tolerats i vigilats, quan no s'havien exiliat i no els havien poguts empresonar i —en el cas de Carles Rahola, per exemple— afusellar.

Pel que fa a Serra i Ràfols, el coneixement directe que en tenen les autores del cinquè article, el maneig de papers personals i el fet que la biografia de Serra durant aquests anys es confon amb la d'elles dues, les seves filles, donen al treball un caràcter de «testimoni ocular» que rarament es produeix en la investigació històrica. Gràcies a la documentació directa, escrita i oral, a la contribució d'altres testimonis oculars i a l'anàlisi precisa de les dades disponibles sobre aquells anys, les autores aconsegueixen de donar un esbós molt precís del món i de l'ambient que va haver de viure Serra i Ràfols en la Barcelona de la «Una, grande, libre», època de misèria econòmica i moral evident —amb connotacions paral·leles, ai las, amb l'època actual de crisi i corrup-

ció— i sempre amb el denominador comú del menyspreu i l'anul·lació de Catalunya. En aquest treball tot el món de l'arqueologia catalana dels primers anys de la postguerra queda situat i retratat: la depuració, les dificultats de la represa, l'aparició d'un tal Martín Almagro, que no cal dir que queda molt malament perquè se li treuen els drapets al sol, i no són pocs. Amb elements paradoxals i pertorbadors, com és ara Julio Martínez Santa-Olalla, falangista de primera hora, deixeble de Bosch Gimpera, amb un germà mort a Barcelona el 19 de juliol del 1936, enfrontat amb Almagro i amb la nomenclatura franquista oficial que feia i desfeia a gust; i don Epifani de Fortuny, baró d'Esponellà, esdevingut Comissari Provincial d'Arqueologia a Barcelona, sota el qual Serra fou director d'excavacions, no sense les dificultats del cas. És molt rica la informació que donen les germanes Serra sobre la politiqueria de l'arqueologia barcelonina d'aquella època, amb la relació de tota mena de baixeses, deslleialtats, obstacles, espionatges i ambicions d'alguns.¹ Per sobre, no per sota, de la política d'Almagro, a través de la Comissaria d'excavacions presidida per Fortuny, Serra impulsà una xarxa local de «col·laboradors entusiastes i treballadors modestos i eficaces...», per evitar la desaparició de troballes i garantir unes excavacions controlades. Des d'aquesta xarxa, que cal observar que era comarcal-republicana, es feu una *labor magnífica* segons paraules del mateix Santa-Olalla» (p. 119-120). En més d'un cas en formaven part individus que provenien de xarxes anteriors a la guerra i aquests elements, profundament arrelats en el territori, asseguraven relacions de confiança amb els pagesos, que, com tothom sap, juguen un paper de primer orde en la realitat arqueològica. I així, amb l'enemistat assegurada de la direcció del Museu Arqueològic de Barcelona (Almagro), que hi veia la continuïtat de l'escola de Bosch Gimpera, la xarxa impulsada des de la Comissaria d'Excavacions, xarxa patriòtica si n'hi havia, Serra va anar treballant i col·laborant en la represa —lenta— del país. Els documents citats i transcrits parcialment, dins el cos de l'article o en nota, i les obres d'altri citades molt a grat, donen actualitat als estudis avui en curs des de tots els camps sobre la història de Catalunya durant la guerra i els primers anys de la postguerra: Activitats polítiques clandestines, trajectòria dels exiliats i dificultats per posar-s'hi en contacte, presoners de guerra treballant en empreses industrials o en activitats arqueològiques, batalles burocràtiques per poder assistir a congressos internacionals... Aquesta és la cara de la repressió sense sang, a l'estudi de la qual augurem un futur historiogràfic falaguer en aquesta etapa de revisió de tantes coses. Revisió que hauria d'afectar també les figures del món intel·lectual, no per blasmar, sinó per definir trajectòries amb la precisió més gran possible, dins les condicions del temps que els tocà viure. Sense aquest esforç, que vol un treball pacient, callat i acumulatiu, no hi haurà manera d'interpretar —de saber— res. No hi haurà manera de saber i valorar perquè un arqueòleg català com

1. Sucumbim a la temptació d'evocar una anècdota a propòsit de Martín Almagro. Visitava amb uns amics l'interior de la basílica de Castelló d'Empúries en el moment precís que s'hi feia una processó amb el Santíssim. El rector, mn. Pagès Tubert, va observar que Almagro continuava la conversa amb els amics, fent cas omís de l'acte solemne que s'estava celebrant. Se li va acostar i li va clavar una bufetada a la cara. Després, es va reincorporar a la processó com si res. D'aquesta bufetada, que es va fer famosa, se'n podria dir allò mateix que va dir un bisbe *salonard* a propòsit de la pallisa que uns carques van administrar una nit a Voltaire: «La pallissa ha estat mal donada, però molt ben rebuda». Anècdotes a part, aquesta figura ja ha començat a ésser objecte d'atenció: Cfr F. GRACIA, *Arqueologia i política. La gestió de Martín Almagro Basch al capdavant del Museu Arqueològic Provincial de Barcelona (1939-1962)*, Barcelona 2012.

Serra —expatriat— en un moment se'l troba excavant fora de Catalunya —a Fraga, Dehesa de la Cocosa i Mèrida, on mai ningú no havia fet res de seriós— o escriu llibres que no tenen res a veure directament amb el seu ofici. A través d'imposicions i d'actuacions aparentment extemporànies, Serra aconseguia dur-ne a cap d'altres que tenien per finalitat infiltrar-se en l'ambient i, d'una manera solapada, fer perdre pes a les actituds més impúdiques que campaven pel món de l'arqueologia barcelonina durant el franquisme.

Les filles de Serra i Ràfols aturen la investigació sobre el seu pare al llindar dels anys cinquanta. Tant Xavier Barral i Altet com els autors dels dos darrers treballs del «Butlletí» dedicats a Serra van més enllà. Barral és, de tots tres, el qui insisteix més en la voluntat de preservar la ideologia científica elaborada abans de la guerra des de l'IEC, a dins i a desgrat del món franquista, i a les barbes mateixes del franquista Almagro, «navegant en aigües tèrboles».

Josep Guitart analitza el treball de Serra a Badalona, que comença el 1927 i no acaba fins al 1955. El resultat d'aquest treball, amb episodis d'anecdota, se salda amb resultats espectaculars: la trobada d'una *tabula hospitalis*, la de la petita «Venus de Badalona» i la de les dues pollegueres de bronze sobre les quals giraven els dos batents de la porta de la muralla de la ciutat. El Museu actual de Badalona, on es recullen les troballes de les excavacions, no hauria pogut ni tan sols ésser imaginat sense els treballs de Serra i dels seus col·laboradors badalonins, Josep Maria Cuyàs i Tolosa en primer terme.

El treball d'Eduard Riu-Barrera analitza la contribució de Serra al coneixement de la muralla romana de Barcelona, iniciat el 1957 i tancat el 1976. Val a dir que per a emmarcar l'actuació de Serra en aquest aspecte, Riu-Barrera dóna un resum molt net i clar sobre les perspectives metodològiques de l'estudi de la muralla romana anterior i posterior a Serra, i al mateix temps esbossa de manera precisa el procés de depuració política al qual es va haver de sotmetre Serra, la situació de l'arqueologia municipal barcelonina dominada per Duran i Sanpere fins al 1957 i la promoció de Serra com a director encarregat dels treballs arqueològics de la ciutat de Barcelona el 1959. Les muralles antigues de la ciutat havien estat considerades sempre obra romana, i Carreiras Candi les fixava en el Baix Imperi, segle III, com a conseqüència d'uns atacs francs consignats devers 260. Sense posar en qüestió aquestes dades, confirmades pels estudis d'Albert Balil, Serra orientà els treballs d'excavació de la muralla romana al carrer de la Tapineria amb el propòsit de rescatar-ne els elements arqueològics que contenia, i val a dir que les troballes escultòriques, arquitectòniques, funeràries, religioses i, en una paraula, artístiques van justificar l'audàcia que Serra hi va posar en joc i la metodologia aplicada. D'aquesta manera estava segur de poder aportar alguna claror per al coneixement de la ciutat imperial, suposadament devastada per l'atac bàrbar. Després els seus successors ja no van seguir l'orientació de Serra.

El treball de Riu-Barrera s'esplaia indicant els canvis de criteri i les metodologies emprades en l'estudi de la muralla i de tota la Barcelona romana a partir dels darrers anys seixanta, en gran part encara vigents avui. Queda així ben contextualitzat el treball de Serra i Ràfols i contrastat amb el dels seus successors. I queda clar, a banda de les discussions teòriques i de mètode, que el treball de Serra i el fons de la seva orientació responia a l'impuls polític dels homes de l'IEC, la Mancomunitat i la Generalitat republicana, mentre que en els canvis d'orientació teòrica i metodològica que van sobrevenir hi glatien influències polítiques no pas de signe contrari als de Serra, sinó divers. En els impulsos de la preguerra hi havia l'ambició explícita d'homologar

Catalunya a les nacions més avançades d'Europa, encara que els punts de partida fossin més aviat humils. Per això es van crear l'IEC, la Biblioteca i el(s) Museu(s), amb el mot d'ordre donat a aquestes institucions d'omplir l'imaginari col·lectiu i moblar els organismes creats amb tot allò que pogués tenir un valor d'equivalència amb el que es veia en les millors instal·lacions acadèmiques, museístiques i bibliotecàries d'Europa. En els impulsos polítics de la postguerra hi va predominar la ideologia basada en el materialisme històric, que aleshores apareixia com l'orientació política cridada a adobar els problemes de la humanitat a gran escala. La ideologia diguem-ne noucentista havia nascut aquí i es nodria d'elements i de problemàtica autòctona. L'altra, en el país de la CNT, era exògena, i responia a realitats diferenciades (la URSS, el món occidental, la Xina) i difícils d'unificar. En tot cas, després de la posada en qüestió dels resultats obtinguts al bloc soviètic i en el món asiàtic comunista, ara es troba a faltar a Catalunya un impuls que, sense negar les orientacions innovadores de la postguerra en el que han tingut de positiu i d'aclaridor, reactualitzi el programa d'aquella generació catalana que Vicens Vives anomenava de l'any u, en contrast amb l'espanyola del noranta-nou. Les idees i l'ambició d'aquella generació catalana del Nou-cents impregnaren el pensament i l'acció de J. de C. Serra i Ràfols, home pont entre les primeres generacions de l'IEC i les que es van poder organitzar després de la desfeta del 1939. Com més es guanya en perspectiva històrica, més decisiu apareix el paper d'homes com Serra, crucificats entre períodes històrics cruels. I per això és del tot ineludible valorar-los, parlar-ne i projectar llur pensament i llur acció cap al futur.

Jaume de Puig Oliver

JOAN SANMARTÍ: *L'estat del coneixement sobre la cultura ibèrica a Catalunya*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», vol. XXV (2014), p. 227-260.

JOSEP M. SALRACH: *La Història de Catalunya, avui, la llarga edat mitjana*, «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», vol. XXV (2014), p. 261-297.

EVA SERRA I PUIG: *Un quart de segle d'història moderna de Catalunya: Balanç historiogràfic aproximatiu*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», vol. XXV, (2014) p. 299-328.

JOSEP SANTESMASES I OLLÉ: *Els centres d'estudis i recerca locals a Catalunya*, dins «Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics», vol. XXV (2014), p. 329-347.

Ressenyarem successivament els tres primers articles que són específicament els que es dediquen a la revisió de les aportacions de períodes concrets i cronològics de la història de Catalunya. Això no vol pas desmerèixer el darrer article dedicat als Centres d'estudis locals. Però aquest article no és pas un repàs de les aportacions historiogràfiques dels centres d'estudis locals, que segurament seria inabastable en un article d'aquestes característiques; es tracta més aviat d'un repàs cronològic del procés d'integració d'aquests centres sota un únic organisme, l'Institut Ramon Muntaner, que els aixopluga i coordina des de 2001 a través d'una fundació creada i impulsada per la Generalitat. L'IRMU coordina, ajuda a difondre i promou estudis concrets amb l'aportació de dotacions econòmiques que ho permeten, de forma modesta, però continuada. Santesmases explora els camins dels estudis d'història local des de les tradicions ben arrelades en els Centres d'estudis i Centres excursionistes del segle XIX i el primer terç del XX per arribar a concloure que l'actual marc de referència es gesta sobretot,

des d'aquelles tradicions històriques, a partir de la segona meitat del segle XX, en ple franquisme. Destaquen d'una banda els quatre instituts d'estudis d'àmbit provincial creats en els anys quaranta, als quals, però, Santesmases atorga un paper exclusivament oficialista, quan per la composició de les seves juntes i el contingut de les seves publicacions podríem concloure que s'hi produïa com a mínim una barreja, amb molt talent historiogràfic incorporat.

A continuació se subratlla el paper de les *Assemblees intercomarcals d'estudiosos* que des de 1950 van jugar un paper d'aglutinant dels centres d'estudis locals i de plataforma d'intercanvi i coneixement. Més endavant, i des dels *Plecs d'història local* que es publiquen des de 1986 com a annex de la revista *L'Avenç*, diversos autors, entre d'altres Andreu Mayayo, van començar a moure els ressorts orientats a la creació d'un àmbit estable de coordinació. Aquesta tasca va culminar amb la convocatòria del *Primer Congrés de Centres d'Estudis de Parla Catalana* l'any 1991 i la corresponent creació el 1992 de la *Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana*. Des d'aquell moment s'han convocat vuit congressos que Santesmases relaciona amb la fitxa de les actes corresponents. El segle XXI obriria les portes, com hem dit, a l'Institut Ramon Muntaner, que esdevindria una eina fonamental per tal de desprovincianitzar els Centres d'estudis i atorgar-los una cobertura d'àmbit nacional.

Voldria subratllar també amb caràcter previ abans d'emprendre la ressenya dels tres articles específicament historiogràfics que la tria del dossier està marcada per alguns condicionants de la pròpia dinàmica de la SCEH i que això ens posa davant un balanç parcial que ens obliga a ponderar-lo, no només pel que inclou, sinó també pel que no inclou.

Així arrencar amb el món ibèric, que és un període de gran interès, ens evoca totes les etapes prehistòriques anteriors negligides (tots els estudis sobre el Paleolític, per exemple) i que en els darrers anys han fet avenços molt significatius, amb aportacions de primer nivell al coneixement del que en termes genèrics Ramon d'Abadal havia anomenat els precedents antics de la història de Catalunya, assenyalant d'aquesta manera un camí delicat i solvent per parlar dels temps anteriors al desenvolupament institucional i cultural de Catalunya. Qui diu els precedents prehistòrics diu també el món de les civilitzacions hel·lènica, més elemental en termes territorials, i sobretot romana, amb un grau d'impregnació del territori que bé mereixeria un repàs historiogràfic de les característiques dels que comentem. Passa exactament el mateix amb el període visigòtic que, malgrat una certa nebulosa, requereix un encaix entre el món romà i el món carolingi, amb èmfasi especial en els processos de la cristianització primerenca de Catalunya que havia estudiat Pere de Palol.

Una altra qüestió és l'absència dels balanços de l'època contemporània i també el segle XVIII. Potser volgutament el balanç del dossier s'atura en el gran trasbals institucional i social de la Guerra de Successió i això deixa per a un balanç diferenciat totes les aportacions que han revisat el segle XVIII des de Pierre Vilar i sobretot els segles XIX i XX, tant pel que fa a la modernització parcial i territorialitzada de l'economia de Catalunya, com pel que fa als alts i baixos del catalanisme polític al llarg de tota aquesta etapa fins al moment present.

En definitiva el cor, el nucli dur, d'un balanç coherent l'hauríem de situar en els articles sobre l'edat mitjana i l'època moderna, mentre que pels temps antics i per la més estricta contemporaneïtat les mancances assenyalen els camins pendents de recórrer, per tal de completar un dossier que des de 2014 fins ara està condemnat, com és inevitable, a haver perdut actualitat sense haver perdut utilitat.

Finalment, encara en el terreny de les observacions de caire general. L'article de Joan Sanmartí sobre el món íber ha triat un sistema de citació sense notes, amb citació en el text i referències bibliogràfiques al final, mentre que els articles de Josep M. Salrach i Eva Serra presenten un repertori ampli a través d'una abundosa producció de notes a peu de pàgina. No hi ha potser un sistema millor o pitjor, però sí que hauria estat útil triar-ne un dels dos i mantenir la unitat del dossier. De forma molt més sintètica i instrumental l'article de Santesmases torna al model de citació per bibliografia, amb excepció de les prolixes notes a peu de pàgina que dedica a la citació de les Actes dels congressos de la Coordinadora dels Centres d'Estudis de Parla Catalana.

1. JOAN SANMARTÍ: "L'estat del coneixement sobre la cultura ibèrica a Catalunya", p. 227-260.

El repàs de l'estat dels coneixements i l'evolució de les interpretacions sobre la cultura ibèrica arrenca del moment quan, mentre a Catalunya, en els inicis del segle XX, es buscava de promoure des de l'àmbit institucional l'estudi del passat grec a través del jaciment d'Empúries, a Espanya es buscava en els íbers el punt d'arrencada d'una cultura "nacional espanyola". Molt aviat, però, amb l'impuls de Adolf Schulten d'una banda i de Manuel Gómez Moreno i Pere Bosch Gimpera de l'altra, es va arribar a conformar la interpretació del desenvolupament d'una civilització original que va cristal·litzar en formes culturals identificables com a conseqüència del seu contacte amb els colonitzadors grecs. Aquesta és la línia que va orientar els treballs de Joan Maluquer de Motes, Miquel Tarradell o Antoni Arribas: el món ibèric des del sud-est peninsular adquireix personalitat sociopolítica en contacte directe amb els pobles colonitzadors i és en el segle VI quan es pot datar la difusió de la ceràmica a torn, la metal·lúrgia del ferro com a trets distintius de la cultura ibèrica.

Dels anys setanta cap aquí el desenvolupament de les campanyes d'excavacions i la documentació arqueològica que han proporcionat ha permès proposar l'existència a Catalunya "d'uns patrons de poblament profundament jerarquitzats que suggereixen una forta centralització política i també, versemblantment, una notable polarització de la societat". Aquesta estructura jerarquitzada s'estructuraria al voltant de tres territoris dominats per nuclis urbans a Ullastret, Burriac i Tarragona. La tipologia dels habitatges principals de les elits dirigents, els de la població subalterna i el coneixement de barris periurbans artesanals suggereixen nuclis urbans vinculats a una estructura superior estatal i jerarquitzada en tot el territori. En l'escala jeràrquica les excavacions arqueològiques han proporcionat també evidències de "les aldees de camperols" i dels "petits assentaments rurals, les granges". Més enllà dels assentaments hem conegut en els darrers anys "els extensos camps de sitges", autèntics magatzems orientats al subministrament i a l'intercanvi, i les necròpolis. Més enllà dels jaciments s'ha avançat en el coneixement dels materials manufacturats que han posat al descobert les excavacions i les restes orgàniques. Hi destaca els treballs d'Aurora Martín, de Joan Sanmartí, David Asensio, Enric Sanmartí-Grego, Jean Paul Morel, Francesc Burjachs, Natàlia Alonso o Marta Portillo, entre molts d'altres que a través dels centres d'estudis que l'autor tipifica i ordena prometen un futur fecund de recerques orientades a definir el model de la societat ibèrica i el seu poblament a Catalunya.

Amb aquestes dades el període ibèric seria una etapa de transició entre societats dedicades a la producció domèstica i societats més desenvolupades i jerarquitzades amb estructures estatals. Els estudis demogràfics, la sostenibilitat demogràfica (equi-

llibri entre població i recursos), i la definició dels models d'estratificació apunten a interpretacions complexes i a la superació de la dependència i subordinació del desenvolupament de la societat ibèrica del contacte amb els grecs i els fenicis. La reiteració de models grecs o fenicis ho seria més per emulació i distinció de les elits, per distingir-se de la població subordinada.

Sanmartí apunta a les línies de treball futures i estableix la necessitat de treballs cooperatius i de bases de dades compartides que facin aflorar tota la documentació obtinguda en totes les successives campanyes d'excavacions.

2. JOSEP M. SALRACH: "La Història de Catalunya, avui, la llarga edat mitjana", p. 261-297.

El repàs que formula Josep M. Salrach s'estructura a partir de la identificació de diferents àmbits temàtics i de recerca en els quals tracta d'encaixar la producció historiogràfica més recent del món medieval català. El repertori de noms i aportacions que s'hi esmenten és molt divers i nosaltres ens cenyirem a assenyalar les tendències i alguns dels seus principals exponents. Així en el camp de la història rural estirant el fil de la tesi de Pierre Bonnassie sobre la feudalitat i la senyoria a la Catalunya de l'alta edat mitjana es destaquen les aportacions de Lluís To sobre les estructures familiars agràries i el paper del mas com a cèl·lula bàsica del món rural català. Darrere d'ell l'estudi del poblament a les sagreres ha obert un camp nou d'interpretació, amb els estudis de Pere Ortí, Víctor Farías que amplia l'espectre al mas, la vila, el mercat i la senyoria, Aymat Catafau i Jordi Bolòs; aquest darrer incorporant el mètode arqueològic a l'estudi del paisatge medieval com a configurador de la història de Catalunya. Salrach subratlla l'aportació de Mercè Aventin en el coneixement de la dinàmica específica de l'economia pagesa i les estratègies seguides per pagesos dinàmics per al progrés de les seves explotacions en els marges que deixaven els mecanismes d'explotació feudal i senyorial. Complementàriament els estudis sobre la senyoria i els senyors que Josep Fernández Traba ha dedicat a senyories concretes com la dels Bell-lloc i els d'Elvis Mallorquí sobre el delme, la senyoria eclesiàstica i el poblament medieval completen una panoràmica ambiciosa i diversificadora.

El segon àmbit que selecciona Salrach és el de la fiscalitat i les finances com a fonament material del poder i aquí s'estructura tot el repàs a partir de les aportacions individuals i col·lectives generades pel professor Manuel Sánchez Martínez que ha posat les bases i ha edificat les línies mestres de la interpretació d'aquest aspecte tan negligit, potser per la seva complexitat, que permet "... mostrar el cost social de l'activitat política i militar, en mostrar descarnadament la injustícia primària de la societat feudal plenament organitzada per a la confiscació de l'excedent i en mostrar el que va suposar per a les classes populars el cost de la crisi".

Una tercera aproximació és la que es refereix a l'arqueologia medieval a partir de les dues escoles identificables. D'una banda, la pionera de Manuel Riu seguida per Imma Ollich, Iñaki Padilla i Marta Sánchez i que ha practicat estudis de microhistòria arqueològica i s'ha centrat en el coneixement directe de les bases materials dels modes de vida medievals. De l'altra, la que encapçalà Miquel Barceló i que seguirien Ramon Martí i Helena Kirchner i que es concentra en l'estudi dels "canvis i els costos humans que va suposar la transició del domini islàmic al feudal" a partir d'estudis sobre la transformació de l'hàbitat i el paisatge.

En quart lloc Salrach remarca les aportacions al voltant dels temes de l'alimentació i les crisis de subsistència que tipifica i ordena a partir del mestratge del professor

Antoni Riera i Melis. Caresties, proveïment i relació entre la societat pagesa i la societat urbana han caracteritzat els estudis de Riera i de Pere Benito.

En cinquè lloc ens endinsem en els estudis medievals des d'una perspectiva de gènere que practiquen Milagros Rivera, Teresa Vinyoles, Blanca Garí i Elisa Varela i que principalment des de diverses universitats es vehiculen a través del Centre de Recerca en Estudis de les Dones.

Finalment Salrach s'endinsa en el terreny de la història del dret i de les institucions a partir de les aportacions dels deixebles de Josep M. Font i Rius i Tomàs de Montagut i, si bé és un camp que mai no s'ha abandonat del tot, tenim la impressió que del repàs fet per Salrach se'n desprèn un cert afebliment d'aquesta línia potser per comparació amb la revifalla que comentarem desseguida sobre aquest tema en els estudis sobre l'Edat Moderna. Salrach insisteix també en la rica diversitat del medievalisme català i explora encara el paper de dos historiadors, poc comparables d'altra banda, que situa "fora dels límits" i que considera inclassificables: Flocel Sabaté i José Enrique Ruiz Domènec. En aquest terreny trobo a faltar per part de Salrach un apunt crític sobre els valors, les contradiccions i els límits d'aquestes aportacions i la seva positiva dimensió mediàtica en un dels dos casos com a mínim.

Tota tria plantejada amb mètode i sense objectiu d'exhaustivitat comporta omissions conscients o no. Torno a insistir en la coherència de l'aproximació, però per comparació amb d'altres estats de la qüestió de característiques semblants, hem de remarcar que Salrach obvia una aproximació sistemàtica a les grans obres de síntesi general, a les Històries de Catalunya, que li permetrien haver fet un repàs de com els avenços del coneixement es van incorporant al bagatge comú que assumeixen les obres de síntesi. Potser el fet mateix de tenir ell una contribució en una obra d'aquestes característiques l'ha portat a obviar aquesta idea. Ha fet, però, també el mateix amb les edicions crítiques de textos i documents que resol amb una referència genèrica a les aportacions d'alguna revista com aquesta mateixa on es publica aquesta ressenya i a les grans col·leccions diplomàtiques de la Fundació Noguera. Per altra banda voldria remarcar que, si en algun moment la gran obra de Pierre Bonnassie és el fil conductor de la línia argumental del professor Salrach, aquest és un camí que després abandona i no he trobat cap rastre de treballs posteriors, com els de Michel Zimmerman, o, més directament vinculats amb Bonnassie, els de Christian Guilleré i de Sandrine Víctor. En aquest sentit hi ha un cert desequilibri entre les aportacions historiogràfiques de les terres de Lleida i les de Tarragona respecte a Girona, que queda en un cert sentit negligida malgrat els esforços de l'Ajuntament per fer una acuradíssima edició dels Llibres de Privilegis de la ciutat, les col·leccions de pergamins o l'edició del Llibre del Sindicat remença que li ha valgut la seva incorporació a l'inventari de la Memòria del món de la Unesco. O la sòlida aportació de cartografia urbana que han fet Josep Canal, Eduard Canal, Josep M. Nolla i Jordi Sagrera sobre la Història urbana de Girona i la seva evolució.

Potser també per aquest biaix territorial, que es compensa amb les reiterades al·lusions a les aportacions dels historiadors del món rural de la Universitat de Girona, hem trobat molt sorprenent l'absència de qualsevol referència a les aportacions notables que s'han produït en el camp dels estudis judaics. Sense anar més lluny el conjunt d'articles que la professora Carme Batlle ha dedicat a la Seu d'Urgell i els que amb gran notorietat han dedicat Eduard Feliu i Jaume Riera i Sans, darrera les petjades de David Romano, a la història dels jueus de Girona o de tot Catalunya. I en darrer terme i també per a aquest tema les aportacions més sintètiques i d'abast més general de Manuel Forcano i de Sílvia Planas.

I una darrera observació; Salrach esmenta l'acte de la investidura del professor de Harvard Thomas N. Bisson com a doctor honoris causa per la Universitat Autònoma de Barcelona i ho fa per a ressaltar el progrés en la matèria d'edició de fonts documentals per a la història medieval de Catalunya, però obvia en tot l'article qualsevol referència a les aportacions del mateix Bisson a l'estudi de la fiscalitat dels comtes reis o als estudis de caràcter institucional que ha dedicat a la Història de Catalunya.

3. EVA SERRA I PUIG: "Un quart de segle d'història moderna de Catalunya: Balanç historiogràfic aproximatiu", p. 299-328.

Eva Serra ha escrit un balanç valent i caut alhora. És valent en la formulació d'una interpretació renovadora de la historiografia de la Catalunya moderna a partir d'una esmena a la totalitat als pocs paràgrafs que Jaume Vicens havia dedicat a la qüestió en la seva *Notícia de Catalunya*. Fonamentant-se en les aportacions dels estudis sobre la demografia, sobre l'economia i principalment el comerç, sobre la producció i especialment la indústria abans de la indústria i sobretot els estudis dedicats a la modernitat, flexibilitat i capacitat d'actualització de l'entramat institucional de Catalunya als segles XVI i XVII, aporta llum i clars i obscurs on fa més de trenta anys hi havia decadència. Tot l'article és doncs un alegat que revisa la noció de decadència i aporta noves evidències sobre la diversitat, complexitat i riquesa de la societat catalana de l'època moderna. L'ambició interpretativa es compensa amb una prudència extrema, amb la caracterització del treball com un "balanç aproximatiu" i l'afirmació que "no pretén ser cap balanç metòdic elaborat i detallat de la bibliografia i articles de revista". Vol ser doncs només, i ja és molt, un recorregut per deixar testimoni dels canvis historiogràfics operats en els darrers vint-i-cinc anys. I encara insisteix que ho fa a partir de bibliografia, "en cap cas l'única ni la definitiva, i tot s'ha de dir, sempre amb el risc d'exclusions injustes". Potser un sol paràgraf resumeix el capteniment d'Eva Serra a l'hora d'identificar la peripècia històrica de la Catalunya moderna i els seus lligams amb el present: "En tot cas, el contrast entre la vigoria civil catalana i la limitació del seu pes polític seria el fet a destacar d'aquells segles dels quals havia de sorgir la vida urbana i industrial del XIX, si bé el XVIII consolidava una derrota política en la qual perdria els seus instruments polítics".

Primer, doncs, un repàs dels estudis demogràfics que relativitzen el forat negre demogràfic i li atorguen una cronologia variable: Des dels treballs de Jordi Nadal i Emili Giralt als d'Albert Garcia Espuche i Narcís Castells, amb més creixement i més mobilitat de la que inicialment se suposava. De la demografia passa als avenços en matèria de crisis de subsistències, d'epidèmies, de lluita contra la pesta, de lluita contra la pobresa, d'atenció a la marginalitat.

Per aquest camí Eva Serra repassa els avenços que sobre l'economia pagesa i les estructures socials i productives han esdevingut en el món rural català (Montserrat Duran, Rosa Congost, Eva Serra, Pere Gifre, Enric Tello, Enric Vicedo...), així com la desaparició o l'evolució dels comunals (Jordi Olivares).

Repassa els canvis d'enfocament en matèria de producció i comercialització manufacturera i de descorporativització de la producció amb èmfasi especial als treballs d'Albert Garcia Espuche, Xavier Torres Sans, Jaume Dantí i Jaume Torras Elías. I dóna per fets els vincles entre urbanització, sistema de ciutats i producció, i afegeix els canvis en matèria de fluxos comercials que s'han establert, eren més variats i de major envergadura del que s'havia suposat.

Dels fonaments materials Eva Serra passa a l'estudi de la societat política, a la naturalesa del bandolerisme revisat per Núria Sales i per Xavier Torres, i al sentit social del fenomen de naturalesa aristocràtica rural, mutant cap a la vida urbana de la noblesa i atenent també a una extracció interclassista de les quadrilles que expressarien malestar i canvi però el dinamisme d'una societat que es transforma més que no decau.

El caràcter de la monarquia i el de les institucions és segurament el camp on la historiografia ha produït un canvi més sensible i remarcable, que es comença a configurar a partir de Victor Ferro quan reivindica el model polític social català anterior a la Nova Planta. Aquí es trenca la lògica i l'assimilació monarquia = modernitat, institucions pròpies=oligarquia. Diversos treballs sobre aquestes institucions hi detecten "l'elevat grau de representativitat de les institucions històriques tot i el caràcter estamental de la societat, perquè s'hi ha observat una considerable fluïdesa social i gran capacitat d'evolució". Per aquest camí, de Miquel Pérez Latre per a la monarquia i les institucions del segle XVI a Eduard Martí per a la Conferència dels tres Comuns, hi ha una línia de continuïtat apuntada per Núria Sales, Eva Serra, Joaquim Albareda que indica un camí nou: així es revisa el sentit de la Guerra dels Segadors i el seu caràcter de Revolta, la superació de la idea del neoforalisme, i el plantejament de la Guerra de Successió assoleix una altra dimensió interpretativa més complexa. De fet hi ha un creixent procés de deseiximent —diu Serra— de les institucions catalanes del rei i una progressiva adequació a les mutacions d'una societat dinàmica que tenia el seu propi entramat institucional i aspirava a un govern compartit i acordat en benefici d'un sistema constitucional que havia d'emparar més representativitat, més permeabilitat social i més progrés econòmic. La renovació dels estudis sobre la monarquia i el seu paper i sobre les institucions pròpies, la seva naturalesa i el seu paper es completa amb la gran producció d'edicions de textos des dels *Dietaris de la Generalitat*, a tall d'exemple, fins a les col·leccions de textos jurídics catalans que editen conjuntament el Parlament de Catalunya i el Departament de Justícia. Eva Serra esmenta una mica de passada aquestes aportacions, duta potser per una modèstia excessiva pel fet d'estar-hi implicada directament.

La referència a la Guerra de Successió i al segle XVIII hi és voluntàriament escadussera. D'una banda perquè les incursions al segle XVIII al llarg de l'article hi són diverses (Jaume Torras i Montserrat Carbonell per a l'activitat manufacturera i per a les institucions de beneficència, respectivament) però sobretot perquè Eva Serra estava escrivint l'article en el moment àlgid de les commemoracions del tercer centenari de la caiguda de Barcelona l'11 de setembre de 1714. Joaquim Albareda i Joaquim Nadal hem fet des d'aquella data diversos balanços bibliogràfics sobre la Guerra (*Índice Histórico Español* i *Vínculos de Historia*) que podrien enllaçar perfectament amb aquest article d'Eva Serra.

Hi ha en tot l'article d'Eva Serra una interpretació unívoca, lineal, de la Història de Catalunya que desprèn un discurs i una idea "nacional" d'aquesta història. Podria semblar que és un plantejament apriorístic, però en termes generals hem de dir que la lectura de Serra i les interpretacions més actuals de la historiografia acostumen a coincidir molt més enllà d'aquesta simetria apriorística i ho fan des del coneixement històric i des de la metodologia crítica. En definitiva, en poc més de trenta anys s'ha escrit una nova història de la Catalunya dels segles XVI i XVII que condiciona la lectura del XVIII i les interpretacions de la societat industrial del XIX.

Joaquim Nadal i Farreras

Modest PRATS (†), *Engrunes i retalls. Estudis de llengua i cultura catalanes*. Edició a cura de Francesc Feliu, Girona, CCG Edicions 2009, 679 p.

Després d'un pròleg sentit i *interbiogràfic*, si passa el mot, de Josep M. Nadal, l'editor del volum, Francesc Feliu, n'explica la gènesi i el contingut. Gènesi que no és la història de l'arreplega dels materials, ans la preocupació intel·lectual d'on ha partit la temàtica de l'obra dispersa de Modest Prats, caracteritzada, segons Feliu, per «la voluntat de contextualitzar els diferents esdeveniments i períodes de la història del català en els fenòmens corresponents a nivell europeu, tot mirant d'establir-hi connexions» (15). Aquesta és una originària connexió de Modest Prats, membre de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans des de 2005 fins al 2014, data de la seva mort, amb l'esperit de la generació que va donar naixença a l'IEC. És un exemple, entre tants, de la capil·laritat social que va assolir aquella institució, penetrant fins i tot en el teixit humà viu en els moments tan foscos dels anys del franquisme. L'Institut, com tothom sap, va tenir l'encert de projectar l'estudi de les realitats catalanes no en un sentit reivindicatiu, sinó sobre el fons de les realitats europees circumdants, sobre el fons del món del qual, al capdavant, Catalunya ha format i continua formant part. Que un intel·lectual nascut el 1936, educat en plena postguerra en una institució eclesiàstica i capellà de vocació i ofici, hagi connectat d'una manera diríem natural amb l'esperit fundacional de l'IEC pot donar una idea clara del que va representar la revolució operada a Catalunya els primers anys del segle XX. Fou i continua essent un fet irreversible i una demostració palpable de la importància històrica que acaben tenint les revolucions de les consciències. Tornarem sobre aquest punt.

Pel que fa al contingut, Francesc Feliu fa saber que la major part dels treballs ja havien estat publicats i que només quatre són inèdits. L'editor no s'ha decidit a ordenar els treballs per ordre cronològic, sinó que els ha agrupats temàticament en set capítols: 1. *La llengua medieval*. 2. *El català barroc*. 3. *El segle XVIII*. 4. *La llengua literària contemporània*. 5. *La llengua, el país, el present, el futur*. 6. *L'Església i la llengua catalana*. 7. *La literatura i la vida*. *Epíleg*. *La Paraula i les paraules*. Els quatre primers corresponen al treball i als interessos de Prats com a filòleg i professor. Els altres reflecteixen les seves preocupacions com a català del seu temps, com a home d'Església i com a home de gust i de navegació molt vasta en les mars de «la literatura i de la vida».

Si hom considera per separat tots els ingredients que van concórrer en la personalitat de Modest Prats, es podria arribar a la conclusió que fou un home complex, d'aspectes molt contrastats. Per alguns, fins i tot contradictoris; per a d'altres, fatalment inhibitoris, atesa la seva condició clerical. En canvi, el seu tracte i els seus treballs delaten una personalitat ben travada i construïda, unitària de dalt a baix, no sense jerarquia, sinó amb una organització harmoniosa i amb un art indicible de portar elegantment i interpenetrades les diverses capes o formes que amalgamava la seva figura poderosa. Intel·ligència ràpida i clara, domini de la paraula, moral insubornable, coherència de base, capellà de dalt a baix sense rellents clericals: Prats ha estat com un espectacle. La seva manera de dir missa, la seva manera de fer classe, la seva manera de menar la conversa convivial, la seva memòria prodigiosa, la seva oratòria, tot en ell responia a cànons clàssics, de la tradició més depurada i segura, i el conjunt constituïa una referència.

Les *Engrunes i retalls* són elements inseparables, són corol·laris d'una personalitat que va tenir una orientació immutable: la conversa, entesa en el sentit genuí de la *conversatio*, l'estar els uns per als altres a propòsit de *la «cosa»*, el diàleg tal com el van practicar

rigorosament alguns grecs. No el diàleg pel diàleg, ni encara menys la xerrameca, el cul de cafè, sinó el diàleg sobre la *Sorge*, sobre el *tema* de cada dia —el dia entès com a mil anys i els mil anys com un dia—, la preocupació sobre el país, els seus homes, les seves orientacions, les seves tries, les seves institucions, les seves possibilitats, el seu destí (*la* «cosa»). Aquesta preocupació fonamental, que és neguit, esguard atent i aportació de perspectives per a orientar la impaciència del neguit, es reflecteix admirablement en aquests escrits de «llengua i cultura catalanes». Ni un sol dels temes abordats, ni els més formalment erudits o presumiblement passats de moda, no són mai tractats a partir de les pures tècniques de l'erudició i amb una finalitat purament acadèmica o erudita. Hi glateix sempre, a sota o arissant la superfície, el *pathos* històric, la consciència molt viva que els fets d'antany foren tan carregats de conseqüències com els fets d'avui, i que la situació d'avui i de demà va encadenada a una seqüència temporal que en cap moment no es pot perdre de vista. I per tal de no perdre de vista la seqüència del temps, és indispensable entendre'n bé tots els passos, comprendre bé cada fenomen, sense oblidar-ne ni un, ni els més mínims, i contextualitzant-los tots amb correcció. Prats no fou un pràctic de l'erudició. El seu temperament el portava a l'assaig. No a l'assaig de tempteig i provatura, sinó al d'abordar les qüestions anant al centre i al fons de les coses, discutint-ne l'essència. Perquè eren les «coses» el que l'interessava, molt menys que la manera —la «manera»— subjectiva d'acostar-s'hi, ni que fos «artística» o «literària». La seva sensibilitat per la sofística fou nul·la.

La visió d'allò que avui anomenem d'una manera excessivament repetitiva la «cultura catalana» ha estat compartida per gairebé tots els predecessors de Modest Prats, per tots els seus contemporanis i per tots o per molts dels seus successors. És la nostra cultura com a problema, que és el mateix que dir, si hem d'ésser sincers, la nostra existència problemàtica. Problemàtica per a qui la discuteix, per a qui la nega, per a qui la limita i per a qui la coacciona. No pas per a Modest Prats. Les *Engrunes i detalls* són una demostració d'allò que Prats entenia com a «normalitat». Hagi estat com hagi estat, la nostra cultura, la nostra existència com a poble té uns fils conductors continus de dalt a baix. Estudiar, descriure, conèixer aquests fils a través de les múltiples marrades històriques és la feina del català normal. Aquesta feina no necessita ideologies mirabolants per a establir allò que els fets s'encarreguen tots sols d'establir, ni ha de perdre el temps en reivindicacions estèrils d'allò que es manifesta com un fet cert davant qualsevol esperit informat. És la preocupació per a seguir aquests fils conductors, el substrat últim d'allò que a cada generació sosté la vida catalana en la seva singularitat i en els seus fenòmens significatius allò que l'IEC va rebre com a matèria del seu treball investigador quan fou fundat, incorporant-hi de seguida la preocupació per a inserir Catalunya en el corrent occidental de la vida científica. El temps dirà fins a quin punt aquesta missió ha dominat fèrtilment la vida intel·lectual catalana durant tot el segle XX. El temps dirà si l'ambició de no perdre mai de vista tots els fenòmens de la història catalana en el seu conjunt —prescindint d'elements ideomitològics— haurà estat un estímulo o un llast. Potser ja és l'hora de començar a fer la llista i a valorar les aportacions de les generacions diverses que s'han succeït a Catalunya en l'intent noble i feixuc d'entendre, interpretar i orientar la vida catalana —la tasca de l'IEC—. En tot cas, tant si aquesta feina crítica es fa com no, el treball de Modest Prats hi pren un relleu de primer ordre per l'atenció posada en aspectes qui sap si secundaris de les nostres peripècies, però necessitats d'una consideració normal —*normalitzant*— en el context històric europeu on s'han produït. Sigui dit això bo i deixant de banda que la major part de qüestions tractades per Prats no tenen res d'anodines.

Modest Prats va editar i estudiar dos vocabularis medievals catalans. *Engrunes i retalls* recull només íntegrament el que ve després de la versió catalana del *De regimine principum* de Gil de Roma. També va estudiar la traducció de la *Divina Comèdia* en català d'Andreu Febrer, la versió catalana del *Paris e Viana* en unes notes sobre la prosa catalana a la fi del segle XV, i va comentar el *Cant espiritual* d'Ausiàs March. Al volum també s'hi ha inclòs una versió abreujada del capítol sobre Ramon Llull que Prats va escriure per al primer volum de la *Història de la llengua catalana*, capítol que al seu dia Joaquim Molas va qualificar de «lluminós». Com es pot observar, en el llibre hi ha un anar i venir de temes de primer ordre —Llull, Ausiàs— i temes d'importància aparent menor —les traduccions i la seva problemàtica. Assenyalaria el fet que, en el marc general d'una història de la «cultura», les traduccions medievals són tan o més significatives que la producció autòctona, per brillant i alta que pugui ésser aquesta, perquè les traduccions mesuren l'extensió de la curiositat. I quan són menades amb rigor o, almenys, amb la consciència que alguns traductors tenen d'heure-se-les amb textos problemàtics i complexos, són també la mesura dels esforços, del creixement i de l'evolució d'un col·lectiu en l'afany per a inculturar-se, és a dir, per a accedir a nivells de vida de qualitat superior.

En aquest sentit, els dos articles de Prats recollits ací, el primer sobre el vocabulari que hi ha al final de la traducció del *De regimine principum* de Gil Colonna i el segon sobre la traducció de la *Divina Comèdia* d'Andreu Febrer, són molt aclaridors de la sagacitat i del mètode que seguia Prats en les seves incursions en l'erudició. Primer evoca el context històric de l'aparició, a partir de mitjan segle XIV, de traduccions del llatí —i del grec— al vulgar, amb uns textos coneguts d'Antoni Canals i del castelloní Joan Pasqual, els del primer clàssics i comentats en totes les històries de la literatura catalana. Al costat d'aquests textos catalans, n'hi recull un altre que va en el mateix sentit del francès Nicolau d'Oresme. Les dificultats que experimentaven els medievals en traduir obres llatines a les llengües vulgars són documentades amb textos dels catalans Jaume Conesa, Francesc Alegre, Joan Benet Dezcoll i Ferrer Sayol, dels francesos Jean d'Antioche, Perre Bersuire, Jean Daudin i Simon de Hesdin, de l'anònim traductor al castellà de la versió llatina de la *Iliada* i d'Alonso de Madrigal, traductor de la *Cronica universal* d'Eusebi de Cesarea. En tots tres grups de traductors la problemàtica de la traducció és la mateixa i per les mateixes raons. Vet-aquí una manera senzilla de *normalitzar*, indicant a propòsit de la traducció del llatí al vulgar aquells paral·lels que hom detecta en contextos culturals veïns —i ací es parla de paral·lels en un sentit matemàtic estricte. L'estudi de la traducció d'Andreu Febrer de la *Divina Comèdia* normalitza —contextualitza— en un sentit ben diferent, perquè Joan Coromines havia blasmat Febrer estampant que «no pretengué escriure en català», a causa dels seus italianismes. Molt oportunament Prats recorda tres fets: a) que Febrer traduïa la *Comèdia* com una obra religiosa, b) que en el seu temps (1429) la consciència de la diferència entre els parlars romànics encara era feble i c) que la traducció com més literal millor constituïa una mostra de respecte envers el text que es traduïa, en aquest cas el poema del Dant. A banda que l'estudi a la menuda dels italianismes i la detecció de mots catalans que hom havia considerat calcs de mots del Dant corregeix dràsticament l'apreciació molt precipitada, en aquest cas, de Coromines.

En la seva època d'estudis de Filologia Catalana a la Facultat de Lletres de la Universitat de Barcelona, Prats fou alumne de Martí de Riquer i d'Antoni Comas. Els estudis de Jordi Rubió i Balaguer i de Comas sobre el segle XVIII havien obert fines-tres sobre un món mal conegut, de definició ambigua i de límits temporals imprecisos

—la «Decadència»—, i per això mateix excitant. Vuit estudis de les *Engrunes i retalls* són consagrats a aquest món, acuradament distingit i dividit en dues èpoques: el Barroc i el segle XVIII. Miquel Peres, Pere Gil, Narcís Julià, Miquel Agustí i el text dels goigs de les ànimes del Purgatori són analitzats com a representants del barroc català en un context on el català ha de donar la batalla per a la seva subsistència, a causa dels canvis introduïts amb la unificació dinàstica de les corones d'Aragó i Castella. En un primer moment el canvi és ideològic: a una nació (la o les Espanyes) li cal una llengua (el castellà). Després, durant el segle XVIII, apareixeran les mesures jurídiques que sancionen l'element ideològic introduït amb la unificació dinàstica i facilitat pel resultat de la Guerra de Successió. Canvi, intromissió, imposició. Els capítols dedicats al Barroc i al Set-cents són potser el més substancial de les *Engrunes i retalls* pel que fa a la història de la llengua. Són «pautes per a l'estudi» (Feliu *dixit*) sòlides, amb una distinció metodològica clara de les dues èpoques, imposada per l'estudi dels fets: la del canvi ideològic (Barroc) i la del canvi jurídic (Setcents, anys 1717 i 1768 a Espanya, any 1700 a França), canvis compassats, ben segur, pels esdeveniments històrics. Aquests estudis constitueixen incursions exploratòries d'un panorama encara poc treballat pel que fa a la història de la llengua en el període que va del segle XVI al XVIII. Coautor amb Josep M. Nadal dels dos primers volums de la *Història de la llengua catalana*, que abasten des dels inicis fins al final del segle XV, Prats es va preocupar molt intensament d'aplegar materials per a la prossecció de l'obra, fins que abandonà el projecte, conscient de la magnitud del problema i de la dificultat d'arribar a tenir tota la documentació que podria explicar els canvis que van del final del segle XV al final del segle XVIII. Les pàgines dedicades al XVIII en les *Engrunes i retalls* contenen anàlisis prospectius interessants, per ara no desmentits seriosament per ningú, que es complementen amb els estudis sobre l'Església i la llengua en l'època moderna. Les anàlisis obren molts interrogants, senyal que l'estudi ha de prosseguir i que pot donar resultats imprevistos, a mesura que la investigació avenci. Alguns interrogants són assenyalats amb precisió: «Els Països Catalans viuen, durant el segle XVII, un procés de substitució lingüística semblant al que experimenten molts altres pobles d'Europa. La pregunta és obligada. Perquè no el viu Portugal, que l'any 1637 es trobava en una situació pràcticament igual a la nostra? Em penso que la resposta és fàcil» (p. 530). Però Prats no la donava, ni tan sols la insinuava, segurament per manca dels recursos documentals degudament treballats i suficients. Prats no oblida tampoc el *non dit* i el *non avenu* com a força històrica, és a dir, les mancances que en un moment determinat poden ésser decisives en la presa de decisions i en la formació de mentalitats. Aquestes mancances, sovint ocultes als qui en pateixen o en patim les conseqüències, són tractades magistralment en l'estudi sobre les traduccions rosselloneses de Racine, treball emmarcat de forma obligada i rigorosa en el rerefons històric particular franco-català.

Per tant, des del punt de vista de la història de la llengua i de la cultura catalanes —la nostra existència—, *Engrunes i retalls* és un llibre programàtic, on es recullen i reprenen alguns dels problemes més difícils de formular amb precisió de la nostra història cultural, algunes de les perspectives d'explicació d'aquests problemes i alguns resultats de recerques concretes. És evident que un coneixement exhaustiu de les coses que han passat no en canvia pas els resultats, però sí que orienta per a comprendre'n millor els mecanismes, i això facilita la presa de consciència per a contrarestar avui el efectes nocius que la pervivència de l'actitud anticatalana malda per inocular en la societat, com es veu ara amb el pseudodebat de l'«adoctrinament» i en l'atac contra el paper dels mitjans de comunicació en la societat catalana.

Els capítols IV-VII d'*Engrunes i retalls* són majoritàriament estudis i reflexions sobre els problemes de la llengua i la cultura catalana del segle XIX fins avui —els problemes polítics de l'avui de Modest Prats. La major part d'aquests estudis no entra en el programa d'aquest anuari, i els deixem de banda. Però no seria just passar sense dir res a propòsit d'un text pratsià que, sense que ell ho pogués sospitar, ara ha assolit una actualitat punyent.

Voldríem evocar el text *Records d'un pro-europeu*, títol que afusella i manipula uns *Souvenirs d'un anti-européen* d'Edgar Morin. Com ho delata el títol, l'escrit és una elegia, la nènia a una il·lusió morta i també el crit esqueixat d'una esperança morta-viva. Prats hi repassa la il·lusió europeista covada a Catalunya durant el franquisme i la decepció de la construcció europea que hem tingut a la vista des que Espanya en forma part. La sensació que Europa és l'Europa dels estats i que aquests no deixen construir una Europa més articulada i més lliure, digueu-ne l'Europa dels pobles o l'Europa dels europeus, és la idea que travessa de dalt a baix la seva reflexió. Val a dir que l'actualitat d'aquest article puja de grau avui, quan s'ha vist què ha fet Europa davant la crisi catalana actual: Res de res. A tot estirar, els dirigents han apartat púdicament els ulls de l'espectacle de les garrotades. I sembla que no els ha preocupat que aquesta crisi no fos només una qüestió interna d'un determinat estat, ans una qüestió comuna —l'experiència d'uns dèficits democràtics—, ni que les velles carcasses d'alguns estats-nació europeus només estiguin preparades per a tancar aquest tipus de crisi en fals.

Es podrien fer algunes observacions de fons al text de Modest Prats. La il·lusió europeista catalana no deixava d'ésser ingènua, i hipostasiava una essència democràtica europea que la història més recent d'Europa durant el segle XX negava de dalt a baix: Hitler, Mussolini, Vichy. Franco també, és clar, però Franco era europeu? D'altra banda, també era un pèl arriscat pensar que la qüestió catalana tindria un desenllaç feliç, gràcies a la construcció europea, d'una manera gairebé natural, quan la construcció d'Europa és un fet imposat per la necessitat històrica d'evitar guerres europees mortíferes, i en certa manera molt antinatural en una Europa on els nacionalismes particulars tenen la força tel·lúrica d'ésser el darrer refugi de les rèmores reals i mentals que s'oposen a un model nou d'Europa. Aquest continent ha estat durant segles l'escenari de totes les barbaritats humanes imaginables. També de totes les iniciatives lloables conegudes, intel·lectuals i morals. Cap al final del seu escrit, Prats ofereix com a sortida la perspectiva de combinar la força de les aspiracions que Edgar Morin qualificava com «infra-nationales» i l'aspiració europea supranacional, encara feble. I, al seu parer, aquesta era la darrera esperança.

I ho era en aquell plantejament lògic. Però —sempre hi ha l'adversativa— les realitats històriques i polítiques rarament evolucionen segon una estratègia lògica estricta. Modest Prats quedaria ara parat davant la situació catalana. No hi quedaria, segur, per la manera com pretén resoldre-la l'estat espanyol. En el seu temps era inimaginable la constitució de dos blocs perfectament antagònics a Catalunya, amb un independentisme socialment normalitzat, transversal i amb força evident, al carrer i a les urnes. Una part de la desesperació pratsiana venia del fet que en el seu temps l'autonomisme sorgit de la constitució del 1978 semblava insuperable socialment i política. Els fets s'han encarregat de demostrar que en la consciència d'una majoria de catalans aquell autonomisme ja no té força, i per això el que s'ha reclamat majoritàriament no és un altre estatut, ans el dret a decidir. I no solament s'ha reclamat el dret a decidir, sinó que s'ha exercit en les circumstàncies que tothom ha pogut veure. De grat o per força el cas de Catalunya ha esdevingut un problema obert, i no cal esperar solucions a remolc de cap lògica, europea o no.

En totes les reflexions dedicades a la llengua, al seu estat i a les seves possibilitats, Modest Prats no era pas optimista. Els fets li estan donant la raó. L'ofensiva política actual contra el model d'ensenyament i els mitjans de comunicació socials catalans va per aquí. Davant aquesta ofensiva, però, ara no hi ha ni la beateria ni el conformisme que Prats denuncià una i altra vegada. Ara hi ha una realitat nova: mobilització sense precedents i independentisme explícit. La batalla per a la supervivència dels catalans com a tals es juga ara a un altre nivell. La solució política possible no podrà obviar eternament que l'independentisme és una força real, perquè el dia 1 d'octubre del 2017 van caure totes les caretes. Jo diria que aquest era el nivell que Prats havia desitjat.

Habent sua fata libelli. Sense els esdeveniments polítics que s'han descabdellat darrerament a Catalunya, una recensió sobre *Engrunes i retalls* hauria estat potser molt girada cap al passat històric evocat pels treballs del volum. De fet, aquest treball havien estat menats amb una preocupació evident pel futur. Avui, any 2017, les preocupacions de Modest Prats i el futur tal com l'emboca el país es troben en una relació de gran proximitat. *Engrunes i retalls* s'ha tornat un llibre terriblement actual, de lectura molt profitosa. Gosariem esperar que el fat del llibre s'acompleixi en les direccions apuntades i dolorosament esperades en el volum.

Jaume de Puig i Oliver

De Natura. La naturaleza en la Edad Media, I i II. Edició de José Luis FUERTES HEREROS i Ángel PONCELA GONZÁLEZ (Textos & Estudios de Filosofía Medieval, 8), Ribeirão, Portugal, Edições Húmus, 2015, 953 pp. (paginació única).

Als dies 3, 4 i 5 de desembre de 2012 se celebrà a Salamanca el VI *Congreso Internacional Iberoamericano de la Sociedad de Filosofía Medieval* (SOFIME). El tema del Congrés fou *De Natura*, i.e. sobre la naturalesa, concepte que s'abordà amb la riquesa de sentits i pluralitat d'accepcions que li escau. En el marc del Congrés, la Naturalesa fou analitzada des de les diverses disciplines pròpies de la filosofia medieval: la física, la metafísica, l'estètica, el dret o la moral; o des de les diverses tradicions religioses i els seus autors més representatius. Què significà 'allò natural' per als Pares de l'Església? I per a Tomàs d'Aquino? I per a l'orde franciscà? I quin paper té la Naturalesa en la filosofia hebrea? Aquesta diversitat d'aproximacions a un mateix concepte, el de Naturalesa, fou possible gràcies als nombrosos i prestigiosos medievalistes vinguts d'arreu.

Tal com s'explica en la introducció dels volums que presentem, el Congrés també fou l'ocasió per presentar la *International Society for the Study of Iberian Scholastic Humanism* (ISSISH), societat fundada per membres de la Universitat de Salamanca i de la Universidade do Porto i concebuda amb l'objectiu d'estudiar l'anomenat «Humanisme Escolàstic Ibèric», corrent o tradició de pensament que es troba a cavall de la filosofia medieval i moderna.

Les diverses ponències, comunicacions i les posteriors discussions han quedat recollides en les actes del Congrés. L'edició d'aquest recull de treballs —més de cent!— es divideix en dos volums: el primer conté les nou ponències dels conferenciant invitats (pp. 17-232) i vint-i-tres comunicacions; el segon volum conté les restants quaranta-set comunicacions. Totes les aportacions, pulcrament editades, estan disposades

per ordre alfabètic segons el cognom de l'autor. Els editors d'aquesta compilació són el professor José Luis Fuertes Herreros, catedràtic de Filosofia de la Universitat de Salamanca, i el professor Ángel Poncela González, també de la Universitat de Salamanca.

Ens proposem ara destacar les contribucions que versaren d'una o altra manera sobre la filosofia medieval catalana. En aquesta línia trobem, en primer lloc, una comunicació dedicada a Francesc Eiximenis (1328-1409), a càrrec de Bernardo Bayona Aznar (Universidad de Zaragoza) i titulada «La 'venenosa' *Donación de Constantino* según Francesc Eiximenis» (pp. 265-276). El professor Bayona presenta l'opinió d'Eiximenis respecte la veritat històrica de la famosa 'donació' de l'emperador Constantí. Bayona analitza alguns textos d'Eiximenis (sobretot de les *Allegationes* i del Primer i el Dotzè llibre de *Lo Crestià*) en els quals el franciscà es posiciona a favor de la supremacia del poder papal. Per a Eiximenis la *donatio Constantini* és una prova històrica i jurídica de la superioritat, autoritat i domini del poder papal i, amb tot, de l'Església; per a Eiximenis el papa gaudiria de *plenitudo potestatis* sobre els governants del món. El pensador català, tanmateix, reconeix que l'acceptació de la validesa de tal *donatio* condueix a alguns efectes socials nocius, com són la corrupció de l'ideal evangèlic o la *mundanització* de l'Església.

Una altra aportació destacable és la del professor Alexander Fidora (Universitat Autònoma de Barcelona – ICREA), titulada «Juan el Damasceno y el debate sobre la naturaleza del universal en el siglo XIV. Guido Terrena y Pedro Tomàs» (pp. 395-404). Fidora hi analitza el paper que tingué Joan Damascè en el debat sobre els universals que es desencadenà durant el segle XIV i, amb això, el pes del teòleg sirí en el desenvolupament del pensament medieval. Per tal de fer-ho estudia dues interpretacions de l'argument o doctrina sobre la 'comunitat' o 'unitat' específica dels individus: la de Guiu Terrena i Enric de Harclay per una banda, i la de Pere Tomàs per l'altra. Mentre els primers interpretaren la doctrina del Damascè conceptualment i filosòficament, destacant-ne la seva aportació lògico-metafísica en el debat de l'universal; el franciscà català n'oferí una resposta i una crítica escotista, tot reivindicant-ne el seu ancoratge teològic.

Per la seva part, el professor Jaume Mensa i Valls (Universitat Autònoma de Barcelona), presentà la comunicació «Naturaleza humana y naturaleza divina en las primeras obras espirituales de Arnau de Vilanova» (pp. 635-642). En aquest treball, Mensa examina l'ús que el metge i teòleg Arnau de Vilanova féu del concepte de 'natura' en les quatre primeres obres teològiques que escrigué (1292-1297). Després de presentar-ne les seves característiques, Mensa reconstrueix i exposa la riquesa del concepte de natura tal i com s'exposa en tals obres, a saber, la *Introductio in librum «De semine scripturarum»*, l'*Allocutio super significatione nominis Tetragrammaton*, l'*Alphabetum catholicorum* i el *Tractatus de prudentia catholicorum scholarium*.

Ara bé, l'autor que més atenció rebé durant el VI Congrés de la SOFIME fou el filòsof i teòleg Ramon Llull, el qual fou protagonista fins i tot d'una secció especial. Sobre Llull i la noció de Naturalesa comptem gairebé deu contribucions al Congrés, les quals esmentarem breument a continuació.

En primer lloc hi ha la ponència de Michela Pereira (SISMEL, Florència), «*Natura naturam vincit*. L'idea di natura nell'alchimia medievale» (pp. 101-120), la qual examina i descriu la idea de Naturalesa tal i com s'exposa en l'obra alquímica *Testamentum*, atribuïda a Ramon Llull i fonamental per entendre la tradició alquímica occidental.

Seguidament, Francisco José Díaz Marcilla (Instituto de Estudios Medievais – U. Nova de Lisboa), en «Las ideas lulianas sobre la naturaleza de las cosas en textos castellanos medievales» (pp. 385-393), presenta dues obres que, de manera més o menys explícita, segueixen o es basen en el pensament lul·lià, a saber, la *Novela moral* de Gracián i el *Cancionero de Baena*. Aquestes obres, que exemplifiquen el lul·lisme castellà de finals del segle XIV i inicis del XV, fan ús dels postulats lul·lians sobre la naturalesa de les coses, de forma educativa i adoctrinadora la primera; i de forma divulgativa i lúdica la segona.

Francesco Fiorentino (Università degli Studi di Bari 'Aldo Moro'), per la seva banda, planteja, en la comunicació titulada «Struttura logica ed ontologica della natura nelle tarde opere latine di Raimondo Lullo» (pp. 417-426), una anàlisi dels principis lògics presents en les *Opera messanensis et Tunicihana*, concebudes ambdues com una àmplia instrumentació d'argumentacions lògiques i teològiques, amb les implicacions ontològiques conseqüents.

José Higuera Rubio (Universidade do Porto – Universidad Complutense de Madrid), exposà «*Physicorum sigillum*. Naturaleza y representación en el Arte luliano» (pp. 529-537), en la qual estudia la recepció (en un context eminentment teològic) de la física aristotèlica en Llull. En paraules del doctor Higuera, «és una anàlisi de la manera com apareix el llenguatge físic en el pensament lul·lià», concretament en l'explicació lul·lista de la dinàmica de la naturalesa representada pels objectes geomètrics. Aquests objectes són per a Llull els darrers components de la naturalesa i permeten d'explicar els principis teològics que inclouen.

La comunicació de Miguel Ángel Ramírez Cerdón (Universidad Complutense de Madrid), titulada «El mundo como espacio para el amor en el *Libro de Amigo y Amado* de Ramón Llull» (pp. 729-737), exposa la conceptualització de l'amor i del problema del món que Ramon Llull presentà en el seu *Llibre d'Amic e Amat*, concepció que el professor Ramírez compara amb la presentació que en féu Dante en el *Convivio*.

Rafael Ramis Barceló (Universitat de les Illes Balears), per la seva part, presentà «El derecho natural en el *Ars brevis quae est de inventione iuris* de Ramón Llull» (pp. 745-753), en la qual exposa l'aplicació de l'Art lul·lià al dret i, en termes generals, el pensament de Llull sobre el món del dret. Hi estudia el dret natural i la seva relació amb els altres drets, tal i com es presenta en l'obra jurídica *Ars brevis quae est de inventione iuris*.

La comunicació d'Anna Serra Zamora (Universitat Pompeu Fabra), «Apuntes para una iconografía luliana» (pp. 831-839), tal i com avança el títol, ofereix una panoràmica de la iconografia de les obres de Ramon Llull, establint criteris d'anàlisi per tal de comprendre les figures lul·lianes en el marc de la seva doctrina filosòfica i religiosa.

L'investigador Constantin Teleanu (Université Paris-Sorbonne), amb la comunicació «Le noyau anti-averroïste de la physique neuve de Raymond Lulle» (pp. 869-880), demostrà el nucli anti-averroïsta de la física nova lul·liana tal i com apareix en el *Liber novus physicorum* i les conseqüències d'aquesta posició, la qual implicà la refundació de la física escolàstica i la renovació de la física tradicional, precisament perquè evita tota influència averroïsta.

I, per acabar, Jaume Vilarroig (Universidad CEU Cardenal Herrera de València), amb «Naturaleza y antropología en Ramón Llull» (pp. 901-909), analitzà tres nocions íntimament relacionades en el pensament lul·lià, com són la noció de

naturallesa (*Liber de natura*, 1301), la qüestió antropològica (*Libre de home*, 1300) i la naturalesa humana (*Liber de ascensu et descensu intellectus*, 1305), demostrant la íntima relació que es dona en el món lul·lià entre els conceptes d'home i de naturalesa.

La resta d'aportacions del Congrés recollides en aquests dos volums mostra una qualitat molt notable i converteix la col·lecció de treballs que presentem en una gran ocasió per endinsar-nos en el coneixement dels estudis de filosofia medieval de casa nostra. Aquesta mena de congressos són molt importants per tal de donar a conèixer els treballs en curs. Només ens queda augurar que el VII Congrés Internacional de la *Sociedad de Filosofía Medieval* que tindrà lloc els dies 14, 15 i 16 de novembre a Barcelona (UAB, Ateneu Sant Pacià), en ocasió del setè centenari de Ramon Llull († 1315/1316), sigui també un èxit.

Maria Cabré Duran

Arnau de Vilanova reformador medieval. El vi i la medicina. Edició a cura de Carme Plaza. Montblanc, Associació *Per Montblanc i la Conca*, 2010, 96 pàgs.

El contingut d'aquest llibre té l'origen en una jornada que es va celebrar el dia 7 de novembre del 2009 a Montblanc. La raó és òbvia, perquè Arnau de Vilanova era un «personatge vinculat a la Conca de Barberà, ja que el rei Pere el Gran, de qui fou metge i al qual va assistir en el moment de la seva mort, li féu donació del castell d'Ollers [del qual avui no en resta ni la pols] el 5 d'abril de 1285» (5). Hi hagué dues conferències al matí i una a la tarda, aquesta de Joan Gómez Pallarès dedicada a la producció vinícola d'«una de les varietats més genuïnes de la Conca» (6), «El trepat i el seu entorn aquí i allà». Les dues del matí són les aquí editades, juntament amb una cronologia de la vida de l'il·lustre metge. Clou el llibre «una notícia i la recepta del *vi piment* segons Arnau de Vilanova» (6). Feta la presentació d'on han estat extretes les citacions anteriors per la presidenta de l'associació, la senyora Antonieta Andreu i Domingo, segueix la pàgina de l'Índex i a partir de l'11 fins a la 36: «Arnau de Vilanova pensador i reformador religiós» del professor de la Universitat Autònoma de Barcelona, Jaume Mensa i Valls.

El tema d'aquesta conferència s'explana entre dos esculls, el de la proximitat i el de les quatre pinzellades. En efecte, les 26 pàgines es troben en un punt prou equilibrat gràcies a tres aspectes conjuntats: la selecció de les dades principals i bàsiques de l'Arnau escriptor o divulgador d'una visió «espiritual» de la vida cristiana, un enriquiment d'aquestes dades més altres detalls a les notes al peu de plana i un llenguatge directe que avança sobre el fil del tema sense digressions (si alguna en cal se'n va a les notes). No tot el contingut complementari, però, és a les notes. En dos punts del text són copiats fragments llargs de l'obra arnaldiana, atesa la seva importància en el conjunt de l'exposició (26 i 28-31). El contingut de la conferència s'evidencia gairebé tot a través dels títols de cada epígraf: «Objectiu» —de l'exposició, evidentment— (11-12); «De Pere de Vilanova a Arnau de Vilanova» —és a dir, a vint anys de la mort d'Arnau, el nebot Pere es proposa defensar el seu oncle per la polseguera que s'ha aixecat entorn de la seva obra espiritual— (12-22); «Formació teològica d'Arnau de Vilanova» (22-13); «Les primeres obres espirituals (fins al 1297)» (23); «La polèmica escatològica (1297-1305)» (24-31); «Les obres més

espirituals (1305-1311)» (32-34), «Conclusions» (35-36). Aquesta conferència és, doncs, una síntesi rica per les seves notes i, al meu entendre, té una importància no pas menor ni preterible.

El professor J. Mensa presenta al públic, entre altres informacions, el nucli del seu darrer estudi —un d'aquells que apassionen els entesos, però que no solen arribar a la plaça del mercat per fer-hi conversa— de manera no solament entenedora, sinó creadora de consciència històrica. M'explico pas a pas. L'estudi és aquest: «Les obres espirituals d'Arnau de Vilanova i la "revelació de sent Ciril" (Oraculum angelicum Cyrilli)» publicat a l'*Arxiu de Textos Catalans Antics* / 28 (2009), p. 211-263. El punt que ressalto es concentra en la setena tesi de les dotze que, extreus de l'obra arnaldiana, condemnà la Inquisició de Tarragona el 1316. Fa referència justament a la profecia de sant Ciril. Una frase d'Arnau que s'hi refereix és la condemnada, però resulta que tot i tenir els inquisidors la raó davant la materialitat de les paraules, és dóna el cas que les escrites a continuació pel mateix Arnau expliquen el sentit que cal donar-hi, aclareixen els mots principals dient-ne el significat que els atribueix, i això els condemnadors no ho tingueren en compte. Més encara, Arnau de Vilanova en una obra posterior retorna sobre aquesta profecia precisant novament l'abast i el sentit que li dóna. Potser el tribunal no conegué aquest segon text explicatiu, però ben mirat no calia. Amb el primer podia comprovar que res no tenia a veure el pensament arnaldia expressat a propòsit de Ciril amb l'heterodòxia. I ara una minúcia —que no té res de petitesa— amb paraules del conferenciant: «Les tesis condemnades per la sentència de Tarragona passaren als manuals dels inquisidors i posteriorment a les obres de divulgació; en canvi, les obres espirituals d'Arnau de Vilanova foren perseguides i cremades». Aquest fou i ha estat el gran destret: només s'ha conegut per anys i panys la paraula de l'inquisidor i just fa quatre dies, descobertes còpies ça i lla que els segles han servat amagades, comprovem, com en el cas present, que no concorden els mots condemnats com herètics amb el significat que Arnau els donava. Temo fins i tot, a mesura que puguem aprofundir en el pensament teològic del nostre metge i pensador, que ens trobarem amb una injustícia comesa contra les seves idees i, de retruc, contra la seva recta voluntat d'encaminar els cristians del seu temps vers una vida cristiana més perfecta —sí que restarà la interpretació d'unes xifres en vistes a la vinguda de l'Anticrist, però són ben discutibles com ho són tants i tants mots (menys exactes que els números i per això no tant vistents) en mans de teòlegs i jerarques—. Ser conscients d'aquesta situació és crear una consciència històrica que malda no solament perquè coneguem més i millor el nostre passat i el dels nostres grans homes, sinó també per superar confusions i males voluntats.

De fet, i perquè ens sigui lliçó permanent, s'ha de fer notar que la història d'aquest punt planteja com cal apropar-se amb estudi pacient als textos d'Arnau i als d'altres escriptors semblants de l'època. No topem només amb paraules. Ho fem en un context històric sobre unes d'un altre context i en el d'una biografia que d'entrada ha d'ésser considerada la d'un autor de bona voluntat i que, com tothom, afegeix al sentit de cada mot, moltes vegades, la finíssima subtilitat del seu punt de significat personal difícil de veure. Però a part d'aquest aspecte diguem-ne psicològic i de contextualització històrica, encara n'hi ha un altre que s'hi barreja, el lingüístic. En l'edició d'aquesta conferència podem llegir el text de les tesis condemnades —la versió llatina i una en traducció castellana, en nota. Ara passo, lector, a fer-hi parada.

Només una selecció de fragments, primer en llatí i després en castellà i en la nostra llengua (que sols n'és un resum, no una traducció literal) serà suficient per constatar el plus de més o de menys significació que es guanya o es perd en passar d'una llengua a una altra.

De la tesi:

1.: *aequalem Deo* / es igual a Dios / al mateix nivell que Déu (16)

5.: *et doctores theologicos qui aliquid de philosophia posuerunt in suis operibus* / y a los doctores en Teología que trataron en sus obras algún tema filosófico / i els doctors teòlegs que fan servir la filosofia en les seves obres (17)

8.: *quod in belemosina magis representatur Passio Christi* / que está más representada la Pasión de Cristo en la obra de misericordia / que l'almoïna representa millor la Passió de Crist (18)

12.: *falsus denuntiator* / falso profeta / (no ho tradueix).

De la pàgina 37 a la 66, i seguint el mateix estil que el text precedent, hi ha editada la segona conferència matinal, «Arnau de Vilanova i el vi a la medicina medieval» del professor de la Universitat Autònoma de Barcelona, Sebastià Giral. Podem ressaltar-ne dues virtuts presidides per la claredat de l'escriptura: la divulgació de la vida i obra mèdica d'Arnau, per una banda, i per l'altra, el valor donat a la tradició perquè se'n denuncien les impostures i exageracions. I és aquest desfer, indirectament, el que dóna el valor just als fets històrics i als escrits comprovats; reforça la tradició, la fa creïble perquè consolida la nostra memòria cultural. El text ofereix les dades mínimes de la vida com a metge de mestre Arnau i s'estén principalment en la seva contribució al «galenisme», això és, haver fet del metge de l'antiguitat, Galè, el fonament dels nous estudis i pràctiques en medicina. Ressalta la seva gran contribució a la Facultat de Medicina de Montpeller per a la qual obtingué del papa Climent V «un nou *curriculum* acadèmic d'arrel galènica» (39). No cal dir que s'explana en el resum de la seva obra mèdica, l'autèntica, i en la importància històrica que ha tingut durant segles, en temps dels manuscrits i en el de la impremta «entre el 1470 i el 1800 per tot Europa, de Sevilla a Cracòvia, de Londres a Salerno» (48). Fa palès el prestigi d'Arnau, ja en vida, presentant dos casos explicats pel cronista Ramon Muntaner i per una carta de l'ambaixador de Jaume II, Guerau d'Albalat. Aquell conta que li va fallar el diagnòstic —donat conjuntament amb altres metges— fet a Pere el Gran el 1285, i el rei va morir al cap de pocs dies. Aquest conta l'entusiasme del papa Bonifaci VIII que ja no se sentia del seu càlcul renal (49-51). Dels dos casos el lector en pot llegir el text transcrit. Clou aquesta part amb unes breus referències a les atribucions d'obres alquímiques, falses del tot. La segona part, la dedicada al vi, ajusta la història d'Arnau de Vilanova en relació al fruit espirotuós dels ceps: poc va dir i molt se li ha atribuït. Allò cert, com ho remarca, és la pervivència d'una tradició vinícola lligada a la seva art mèdica. Dit això, el conferenciant exposa el valor medieval donat al vi, que ha arribat fins a nosaltres. Si més no, pel valor alimetiari que se li atribuïa, «feia que a l'edat mitjana es donés vi als infants, fins i tot abans del deslletament» (59). Mestre Arnau «sosté que el vi, al costat dels rovells d'ou, és una excel·lent alternativa al consum de la carn per restituir les forces perdudes» (60).

Entre les pàgines 67 i 90, en traducció de Cristina Villanueva, s'edita una «Cronologia dels fets coneguts de la vida d'Arnau de Vilanova», publicada el 1994 per Juan A. Paniagua. I allò que passa involuntàriament, s'escapa algun detall que només sol

descobrir-se en una lectura atenta. Una badada és datar la Fundació Uriach el 1938, quan de fet és del 1838. L'altra és més subtil. El text traduït de J. A. Paniagua té dues parts, la cronologia i una «addenda et corrigenda» en la qual es fa referència «a l'estudi I, nota ... [la que sigui]». Doncs bé, no s'especifica que aquest estudi I i les seves corresponents notes fan referència al primer dels estudis aplegats en el volum d'on s'ha tret la cronologia i l'*addenda*, això és «El maestro Arnau de Vilanova, médico» que ocupa les pàgines 49-143. Una segona badada que tanmateix no altera la lectura d'aquesta cronologia.

El text darrer és «Arnau de Vilanova i el piment» de Guillem Sánchez. «El piment —també conegut amb els noms de nèctar, clarea, clareia, brocàs, hipocràs— era una beguda que es prenia a la fi dels àpats amb motiu de grans celebracions [...] la preparaven els adroguers i els apotecaris amb l'ajut dels especiers [...] l'historiador Josep Balari i Jubany documenta l'any 1098 la seva presència a la Seu de Barcelona» (91). Amb l'arribada d'espècies procedents d'Orient, la seva fórmula s'enriquí, «va passar de ser un vi on s'hi mesclava solament mel i aigua i alguna espècie, bàsicament pebre, o com a màxim pebre i canyella, a fórmules més elaborades de les quals la d'Arnau de Vilanova n'és una mostra» (92). I a continuació, evidentment, s'esmenta la importància mèdica que li atribuïa i es transcriu la seva fórmula. «El prestigi d'aquesta beguda arribà, com a mínim, fins al segle XVII, ja que fra Miquel Agustí en dóna una recepta al seu conegut *Llibre dels secrets d'agricultura*» (93).

Enganxat a la coberta posterior, a la part interna, el llibre porta un DVD amb la totalitat de l'acte enregistrat.

Retornem al llibre en general perquè és l'hora de felicitar els seus responsables per un aspecte molt particular. Ens referim a les il·lustracions que acompanyen els textos i la presentació general. S'ha de començar per la coberta. Sota el títol es reproduïx la imatge d'Arnau de Vilanova treta del manuscrit 327, s. XIV, de la Bibliothèque Inghibertine de Carpentras i que, amb unes altres imatges (i més dades) també es reproduïx a la p. 49. A l'interior del volum presideix (10) la reproducció del retrat d'Arnau que l'obra *Musaeum Historicum et Phisycum* de Giovanni Imperiale, editada a Venècia el 1640, porta a la seva p. 8. El text del professor Mensa l'il·lumina sis fotografies adaptades exactament a llocs, persones o fets que s'hi esmenten: La cartoixa d'Escaladei (15); la façana de la Universitat de Montepeller (22); la imatge de Jaume II treta d'un manuscrit (24); el palau papal d'Avinyó on traslladà la Seu Apostòlica l'amic d'Arnau, Bertran de Got, ja Climent V (24); una imatge del Beatus de Girona —foli 56v—, en referència als textos espirituals i apocalíptics arnaldians (29) i la imatge del paratge on hi havia hagut el castell d'Ollers donat pel rei Pere II a Mestre Arnau (36). Acompanyen la segona conferència la imatge d'un metge cirurgià treta d'un manuscrit del s. XIV —amb les dades bibliogràfiques— (42) més una segona a (64); reproducció de la pàgina de l'inventari dels béns de Pere IV de Queral —i més dades— on s'esmenta una obra arnaldiana i, a la mateixa pàgina, el rostre petri de la reina Blanca d'Anjou —relacionada com s'explica amb el document fotografiat— al seu sepulcre a Santes Creus (47); i un preciós capitell del Palau del Rector de la ciutat de Dubrovnik, la Ragusa medieval, relacionat amb el tema de l'alquímia (51). Repeteixo que aquesta selecció i presentació explicativa d'imatges mereix una felicitació.

I la mereix tot el petit gran llibre.

Joan Requesens i Piquer

Jean CANTEINS, *Arnau de Villeneuve, I: Un «spirituel» soupçonné d'hérésie (avec traduction d'écrits catalans)* (L'âne d'or), París, Les Belles Lettres, 2015, 254 p.; *Arnau de Villeneuve, II: De l'interprétation «séminale» des lettres à la revendication prophétique* (L'âne d'or), París, Les Belles Lettres, 2015, 314 p.

Segons la mateixa nota *Au lecteur* que enceta cadascun dels dos volums que formen l'obra, l'autor tenia intenció de publicar l'estudi que ara presentem l'any 2011, el del 700 aniversari de la mort d'Arnau de Vilanova, però finalment la recerca s'ha allargat més del previst i el llibre no ha estat publicat fins l'any 2015. Gosaria dir que la part principal d'aquests dos volums és la traducció al francès de quatre de les cinc obres espirituals d'Arnau de Vilanova: La *Déclaration de Barcelone* (I, 82-106), la *Leçon de Narbonne* (I, 114-129), l'*Exposé d'Avignon* (I, 130-166) i l'*Instruction spirituelle au roi Frédéric de Sicile* (I, 167-181). Llàstima que l'autor no hi hagi inclòs el text original de la cinquena obra catalana coneguda del metge i pensador català, l'*Alia informatio beguinorum* (editada per Josep Perarnau a Barcelona, Facultat de Teologia, l'any 1978): així «le corpus catalan» [almenys pel que fa a les obres] traduït per primera vegada al francès hauria estat complet. Aquest és el nucli dels dos llibres que presentem, però hi ha molt més, en forma d'introducció, estudis, complements o apèndixs.

Després de l'esmentada nota *Au lecteur* (3), el primer volum comença amb una *Introduction: Arnau en appel* (5-13): Canteins remarca les semblances del metge català amb Pere Joan Oliu (profetisme, acusacions d'heterodòxia i heretgia) i ofereix una visió panoràmica d'aquest primer volum. La primera part pròpiament dita presenta *La vie et l'oeuvre* (15-69) d'Arnau de Vilanova, especialment les obres catalanes. L'autor destaca el valor de l'autoqualificatiu arnaldí «anafil» (64. Cf. també 6-7 i 132-135). Dos apèndixs aporten informació complementària: el primer és dedicat a *Villafranca del Panadès, haut lieu arnaldien* (70-72); i el segon, a Pere Cros d'Alvèrnia (teòleg de París que reaccionà davant les tesis apolítiques d'Arnau de Vilanova) i Pere Cros, bisbe de Papul i lector de la *Philosophia catholica et divina* (73-75). La segona part és formada per la traducció francesa del «corpus catalan». Una breu introducció de conjunt (79-81), amb la traducció al francès de les nou tesis que resumeixen el *De tempore adventus Antichristi*, precedeix el text de les obres traduïdes. Extenses notes de caràcter filològic i històric enriqueixen el text. Tres apèndixs complementen aquesta segona part. El primer és dedicat al purgatori (107-109); el segon (110-113) al text de la pseudo Hildegarda de Bingen conegut per les paraules de l'*incipit* (*Insurgent gentes*), i el tercer, *Arnau et Tobie* (182-185), a la relació d'Arnau de Vilanova amb el judaisme. La tercera part, *La «nébuleuse» arnaldienne* (187-239), analitza la influència d'Arnau de Vilanova en la seva època i en la posteritat: des dels familiars i parents, passant per reis que li foren propers, fins a personatges de tota mena i condició que seguien les seves idees. També en aquest cas, arrodoneixen la tercera part tres apèndixs, dedicats respectivament a la presència d'Arnau de Vilanova a Sicília (240-243), a la possibilitat de coneixement mutu i d'una eventual trobada entre el Dant i el metge català (244-245), i a la hipòtesi d'una influència dels textos apocalíptics arnaldians en Anselm Turmeda (*Anselme Turmeda*, 246-249).

El segon volum és concebut com un «complément» del primer. Explica l'autor (7):

«Le présent ouvrage constitue un complément à celui que nous avons consacré à Arnau de Villeneuve et dont le sous-titre précisait le propos: "Un spirituel soupçonné d'hérésie". Le nom d'Arnau est d'autant plus légitimement répété que la partie centrale de l'ouvrage

lui est consacrée puisque y sont successivement présentés les traités *Introductio in librum De Semine Scripturarum* (IDSS), *De Significatione Tetragrammaton* (DST), *De Tempore Adventus Antichristi* (DTAA). Ils constituent autant de jalons dans la démarche qui, de la mystique fondée sur les propriétés 'séminales' des lettres de l'alphabet a entraîné Arnau vers des revendications 'prophétiques' s'inscrivant dans la prophétologie des continuateurs de Joachim de Flore: 'spirituels' franciscains, béguins et autres. L'approche de cette démarche est l'objet essentiel de notre recherche en raison de l'application à la fois originale et élaborée qu'en constitue cette série d'écrits d'Arnau et c'est ce qui justifie l'intitulé du livre».

En conseqüència, doncs, la part central del llibre (Arnau de Villeneuve, 69-169) analitza les tres obres esmentades (per a les dues primeres el text pres com a base de la traducció és el dels *Arnaldi de Villanova Opera Theologica Omnia*, III; per al *De tempore adventus Antichristi* el de l'edició publicada, també per Josep Perarnau, en el volum 7/8 d'aquest anuari). El primer capítol (*Les précurseurs*, 15-67) és dedicat al *De Semine Scripturarum* (introducció, resum i traducció de nombrosos fragments) i a la *Notitia Seculi* d'Alexander von Roes. Un annex al final del llibre (325-212) completa aquesta primera part amb el text llatí, la traducció al francès i notes del *De semine Scripturarum*, segon el manuscrit de la B.M. de Tours, núm. 520, ff. 58-75. I el tercer capítol (171-209), a l'obra *The Last Age of the Church* de John Wycliff. Dos apèndixs (que no consten, però, en l'índex), clouen aquesta part: *D'Hildegarde à John Wycliff* (192-195) i *À propos de l'identification de l'Antéchrist au pape romain* (196-209). Finalment, les conclusions (*En guise de conclusion*, 211-224), on l'autor recapitula el resultat de la seva recerca. Hi llegim (223):

«Arnau a été un homme de conviction passionné de savoir et de vérité. Cette passion lui a suscité des adversaires, car l'intempérance de sa recherche a abouti là même où l'Église situait les hétérodoxes, hérétiques et même les hérésiarques. Arnau n'a probablement pas pris conscience de la position paradoxale dans laquelle il s'était placé au regard du conformisme religieux. Pour son malheur, il a clamé son excès de foi avec de plus en plus d'assurance et c'est ce que l'église a sanctionné à son tour avec un excès de rigueur, une démesure, par manque de compréhension et d'ouverture pour un cas hors du commun et une personnalité exceptionnelle».

Estem d'acord amb l'autor en l'afirmació que la sentència condemnatòria (Tarragona, 1316) dels escrits d'Arnau fou redactada amb un excés de rigor. En un estudi recent publicat en les pàgines d'aquest anuari (30 [2011-2013], 331), arribàvem a la conclusió que la sentència de Tarragona semblava «un cúmul de despropòsits», però convé recordar que la sentència fou emesa contra la reserva papal de Climent V i en situació de seu vacant a l'arquebisbat de Tarragona. Estem d'acord, també, amb l'autor en la valoració que fa d'Arnau de Vilanova, en el sentit que «formule des revendications très modernes et que son action générale revêt, au fond, une extrême actualité» (6).

Que arribi de França un estudi sobre la teologia d'Arnau de Vilanova i que des d'ara hom pugui llegir en francès la major part de les obres catalanes d'aquest nostre autor és una bona notícia. Les nombroses crítiques que hom podria fer a alguns aspectes del llibre no fan minvar aquesta valoració global. Sí que ens hauria agradat, però, de veure reflectit en el llibre un ús més sistemàtic i complet de la bibliografia sobre Arnau de Vilanova. De vegades, és clarament deficitària.

Jaume Mensa i Valls

ARNAU DE VILANOVA, *Über den Antichrist und die Reform der Christenheit*. Aus dem Katalanischen übersetzt und eingeleitet von Alexander FIDORA (Katalanische Literatur des Mittelalters, 8), Berlín, LIT i Editorial Barcino, 2015, VIII + 104 + VIII p.

El llibre que presentem és el vuitè de la col·lecció *Katalanische Literatur des Mittelalters*, dedicada a donar a conèixer en traducció alemanya obres destacades de la nostra literatura medieval. Els volums anteriors han publicat el *Curial e Güelfa*, poesia d'Ausiàs March, la *Disputa de l'ase* de Turmeda, la *Doctrina pueril* de Llull, poesia de Jordi de Sant Jordi, *Lo somni* de Metge i sermons de Vicent Ferrer; i el novè, coincidint amb l'Any Llull torna a ésser un volum lul·lià, l'*Arbre de filosofia d'amor*.

El professor Alexander Fidora (ICREA), format acadèmicament a Alemanya, de pare alemany i mare catalana, i des de fa una bona colla d'anys professor a la UAB, és l'autor de la Introducció, el traductor dels textos catalans a l'alemany i l'editor d'aquest volum. També dirigeix la col·lecció. En la Introducció (*Einführung*, 1-18), després d'un breu resum de la vida d'Arnau de Vilanova (*Biographischer Abriss*, 1-5), A. Fidora presenta cadascuna de les obres catalanes editades (*Das katalanische Œuvre*, 6-15), fa algunes remarques sobre el text i la traducció (*Zu Text und Übersetzungen*, 16-17) i ofereix una selecció de bibliografia (*Auswahlbibliographie*, 17-18). Destaquen en aquesta selecció les publicacions dels estudiosos alemanys que dedicaren llibres o articles a Arnau de Vilanova: Heinrich Finke, Paul Diepgen, Anneliese Maier o Manfred Gerwing, per exemple.

Les obres traduïdes són la *Confessió de Barcelona* (*Bekenntnis von Barcelona*, 19-36), la *Lliçó de Narbona* (*Vortrag zu Narbonne*, 37-51), el *Raonament d'Avinyó* (*Rede von Avignon*, 53-80), la *Informació espiritual* (*Geistliche Unterweisung für König Friedrich von Sizilien*, 81-93), i l'*Alia informatio beguinorum* (*An die Verehrer der evangelischen Armut*, 97-104), és a dir, tots els escrits catalans coneguts d'Arnau de Vilanova (excepció feta, és clar, d'alguna lletra i d'un breu escrit de caràcter jurídic: *Protesta al Justícia de València*). Com no podia ésser d'altra manera, les edicions utilitzades són, per a les quatre primeres, les *Obres catalanes*, I: *Escrips religiosos*, de Miquel Batllori (Barcelona, Editorial Barcino, 1947) i per a la darrera, l'edició de Josep Perarnau, *L'«Alia informatio beguinorum» d'Arnau de Vilanova*, Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona, 1978.

Amb aquest llibre, el lector alemany, doncs, pot conèixer de primera mà, en primer lloc, les tesis apocalíptiques arnaldianes i de denúncia contra els falsos predicadors, perquè la *Confessió de Barcelona*, llegida l'any 1305 davant el rei Jaume II i una assemblea distingida, és una mena de síntesi o resum del seu pensament sobre aquesta qüestió. En segon lloc, els plans reformistes que Arnau de Vilanova va concebre per tal que els reis Jaume II i Frederic de Sicília, juntament amb la Santa Seu, els portessin a terme: la *Informació espiritual* (1310), adreçada al rei Frederic, exposa les mesures concretes que cal prendre; i el *Raonament d'Avinyó*, que en realitat fou llegit davant Jaume II durant el setge d'Almeria, a començaments de 1310, per tal de donar raó al rei dels plans de reforma que uns mesos abans havia explicat a la Cort pontifícia d'Avinyó. I finalment, en tercer lloc, la proposta d'un cristianisme més genuí i autèntic, més fidel a l'Evangeli, el «ver cristianisme»: efectivament, la *Lliçó de Narbona* (1305-1308) i l'*Alia informatio beguinorum* són escrits pastorals relacionats amb els beguins. En la presentació, aquestes obres són convenientment contextualitzades en la biografia d'Arnau de Vilanova. El títol del volum és escaient, perquè subratlla aquests aspectes.

Per tal de solucionar alguns problemes d'interpretació dels textos catalans, Alexander Fidora ha tingut en compte les traduccions medievals d'algunes d'aquestes obres (Miquel Batllori, *Les versions italianes medievals d'obres religioses de mestre Arnau de Vilanova*, dins «Archivio Italiano per la Storia de la Pietà», 1 (1951), 395-462; *Arnaldi de Villanova tractatus octo in graecum sermonem versi (Petropolitanus graecus, 113)*, ed. de Joan Nadal, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2002; i la mateixa edició esmentada de l'*Alia informatio beguinorum* de Josep Perarnau). En el cas de la *Confessió de Barcelona*, proposa diverses esmenes al text editat per Batllori. Vegeu, en aquest sentit, la seva nota publicada en aquest mateix volum: *Els àngels tenen corns? Notes filològiques sobre l'edició de la «Confessió de Barcelona»*, supra, p. 795-800.

Les vuit darreres pàgines no numerades ofereixen informació comercial i bibliogràfica sobre els set volums precedents de la col·lecció.

Creiem que ha estat un encert dedicar un volum d'aquesta col·lecció a les obres espirituals catalanes d'Arnau de Vilanova. Enhorabona!: sobretot a l'autor, però també a aquelles persones que hi tenen alguna responsabilitat. Iniciatives com aquesta són molt necessàries.

Jaume Mensa i Valls

Rosario Andrea LO BELLO, *Resistenza profetica. Arnaldo di Villanova e i frati minori* (Ricerche. Storia), Milà, Vita e Pensiero, 2014, 121 p.

La publicació d'un llibre a Itàlia sobre el nostre Arnau de Vilanova és sempre una bona notícia. I més, si és un llibre força ben informat, en general, dels estudis sobre aquest autor i, en particular, dels de casa nostra. Felicitem, doncs, el professor Rosario Andrea Lo Bello, de la Facoltà Teologica di Palermo, per aquest seu llibre publicat a la prestigiosa editorial Vita e Pensiero, de la Università Cattolica de Milà.

A més de l'*Indice* (v-vi), d'una *Introduzione* (vii-ix), la *Bibliografia* (107-118) i l'*Indice dei nomi* (119-121), el llibre que ara recensionem és format per dues parts. La primera, *Arnaldo di Villanova dall'esegesi alla profezia* (3-6), és, en paraules del mateix autor (vii), la «ripresa, in forma aggiornata e rivista» de l'article *Arnaldo di Villanova dall'esegesi alla profezia*, publicat dins la revista «Florensia. Bollettino del Centro Internazionale di Studi Gioachimiti», 16/17 (2002-2003), 169-214. Aquest article, escrit després de l'edició del *Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi De adventu Anticristi* (Perarnau, «Arxiu de Textos Catalans Antics», 20 (2001), 201-348), atribuït durant un temps a Arnau de Vilanova, i dels estudis que mostraven el seu caràcter espuri, del mateix Perarnau («Arxiu de Textos Catalans Antics», 20 [2001], 7-56) i de qui signa aquestes ratlles (*Observacions sobre l'autoria i la finalitat del «Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus que fiebant contra tractatum Arnaldi De adventu Anticristi»*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», 20 [2001], 403-451), argumentava a favor de la paternitat arnaldiana del *Tractatus quidam* i fou replicat per J. Perarnau, «*Habent sua fata libelli*». *Sull'attribuzione ad Arnaldo da Villanova del Tractatus quidam in quo respondetur obiectionibus quae fiebant contra tractatum Arnaldi «De adventu Anticristi»*, dins «Archivum Franciscanum Historicum», 98 (2005), 815-820. Lo Bello, en aquesta primera part del llibre —i en l'article publicat dins «Florensia»—, arriba a la conclusió que el *Tractatus quidam* fou escrit per Arnau de Vilanova l'any 1305 i és testimoni d'un «consapevole mutamento di prospettiva» (viii).

La segona part, *Arnaldo di Villanova e i frati minori. Relazioni pericolose* (63-106) era inèdita. Té el seu origen en una ponència pronunciada a Girona, l'any 2004, en el marc del congrés *Literatura profètica a la Corona d'Aragó i a la Mediterrània occidental* (segles XIII-XIV), però ha estat reelaborada amb motiu de la publicació del llibre. Aquesta segona part consta de cinc capítols: *Fra due fuochi* (és a dir, els dominics i els franciscans, 63-65); *L'esemplare carriera ecclesiastica di un teologo minorita* (que no és altre que Giovanni Minio da Morrovalle, 67-70); *L'azione del papato e il coinvolgimento della dirigenza minoritica*, 71-81); *Arnaldo e i fratri minori: luci e ombre*, 83-94; *Giovanni Minio e la terza incarcerazione di Arnaldo a Perugia nel 1304*, 95-106. La tesi de tota aquesta segona part, el mateix Lo Bello la formula amb aquestes paraules (VIII-IX): «la comune esperienza di persecuzione, vissuta da lui e dalle cerchie di dissidenti appartenenti al movimento degli Spirituali, sia da annoverare fra le ragioni che spinsero Arnaldo a costruire una grandiosa concezione profetica, che innalzandosi al di sopra degli eventi biografici, interpreta su un piano visionario ed escatologico sia la questione dell'*usus pauper*, sia la relazione conflittuale tra aspirazioni universali dei pontefici e autonomia dei movimenti religiosi e spirituali. Relazione, peraltro, costantemente a rischio di trasformarsi in mera persecuzione da parte dell'autorità ecclesiastica».

Exposat breument el contingut del llibre, fem-ne una valoració crítica global. I comencem per la primera part. Atès que no hi he sabut veure cap novetat significativa (respecte de l'article de «Florensia»), estic convençut que continuen essent vàlids, sobretot, els arguments aportats per Josep Perarnau en l'article de l'«Archivum Franciscanum Historicum» i, també, en els seus i en els meus estudis anteriors sobre aquesta obra. No cal, doncs, repetir-los. Només hi afegiré un argument *ad hominem*. Lo Bello afirma (p. ex., a la pàgina 42) que el *Tractatus quidam* fou escrit per Arnau de Vilanova l'any 1305. Li preguntaria al professor Lo Bello, Arnau de Vilanova concretament quan el redactà? Després de l'estiu (és a dir, després de la *Praesentatio facta Burdegaliae*)? És impensable que Arnau de Vilanova hagués escrit una obra com el *Tractatus quidam* després d'haver presentat al papa Climent V el conjunt dels seus escrits teològics i que el papa se n'hagués reservat l'examen i el judici. Amb perspicàcia el professor Gian Luca Potestà (del qual Lo Bello diu, ix, «che mi ha introdotto alla figura di Arnaldo e alla sua opera fin dagli inizi del mio percorso di ricerca») feia l'observació següent (respecte del *Tractatus quidam*): «dopo l'avvento di Clemente, nel quale Arnaldo ha grande fiducia, è impensabile che egli si esprima in termini così radicalmente negativi nei confronti della gerarchia ecclesiastica a partire dal suo vertice, quale sia la cerchia di pubblico cui si sta rivolgendo [...] non può quindi essere stata composta [aquesta obra, el *Tractatus quidam*] dopo il 1305» («Arxiu de Textos Catalans Antics», 13 (1994), 399). Fou escrit el *Tractatus quidam* per Arnau de Vilanova abans de l'estiu (és a dir, de la *Praesentatio facta Burdegaliae*) de 1305? Si fos així, com ens podem explicar que el *Tractatus quidam* no fos inclòs en la llista de les obres que Arnau havia redactat fins aquell moment (*Praesentatio facta Burdegaliae*) ni en el recull de totes les seves obres teològiques presentat a Climent V (BAV, Vat. Lat. 3824)? Simplement no pot ser, de cap manera. Encara més, si Arnau el va escriure abans de l'estiu de 1305, com podria ser que utilitzés en el *Tractatus quidam* (entre altres obres) l'*Ad priorissam, de caritate* (redactada amb tota seguretat després de l'estiu de 1305). Em permeto de copiar uns fragments paral·lels que proven que el *Tractatus quidam* se serveix (entre altres obres, perquè citar, resumir o reproduir altres obres és una manera de procedir molt característica de l'autor) del *De caritate*:

<i>De caritate</i> , Roma, Collegio dei Francescani Irlandesi di Sant'Isidoro e San Patrizio, ms. 1/58, ff. 11r-15v	<i>Tractatus quidam</i> , ed. Perarnau, línies 2574-2687
<p>«... dissipano tucta la ueritate de nostro singior Ihesu Xrist de core e d'opera... De core en tre maynere... Primeramente... plu credono alla promessa delli iudei, que ... alla promessa de nostro singiore... "Inuoca me in die tribulationis, et eruam te, et honorificabis me" ... Ancora mostrano... que plu deue homo auere speranza en nello sapere delli iudei que ennella benignitate et ennella uerture de Ihesu Xrist... La terza causa... non ao caritate... Ancora la dissipano per opera en quatro maynere... La primera... ammoniminty de la Sancta Scriptura La segunda maynera... de menespresare le constituciones delli santi patri... La terza maynera... per lor exempli... La quarta maynera... laudano li medici iudei...»</p>	<p>«... discedunt a ueritate Cristi tam corde quam opere... Corde, tribus modis.... Primo... plus credunt iudeo promittenti... quam Christo... "Voca me in die tribulationis et eruam te et honorificabis me"... Secundo... plus sperant de peritia iudei quam de benignitate et uirtute Cristi... Tertio, quantum ad caritatem... Opera uero discedunt quatuor modis... Primo, per conceptum sacre monitionis... Secundo, per transgressionem chatolice sentionis... Tertio, per exemplum... Quarto... inimicum fidei publice laudare...»</p>

Llegits amb atenció aquests fragments, hi pot haver algun dubte que el *Tractatus quidam* fou escrit després del *De caritate*? No ho crec.

Així, doncs (i sempre pressuposant l'afirmació del prof. Lo Bello segons la qual el *Tractatus quidam* fou escrit per Arnau de Vilanova l'any 1305), i establertes les premisses: *a)* Arnau de Vilanova no va escriure el *Tractatus quidam* abans de la *Praesentatio facta Burdegaliae* (estiu de 1305); *b)* ni després de la *Praesentatio facta Burdegaliae* (estiu de 1305); tenim que la conclusió no és altra que: *c)* ergo Arnau de Vilanova no és l'autor del *Tractatus quidam*!

I passem a la segona part, suggerent i interessant. Les polèmiques entre Arnau de Vilanova i els dominics són ben conegudes, però, en canvi, els conflictes amb les autoritats de l'orde franciscà ho són menys. El llibre del professor Lo Bello incideix en aquesta temàtica, concretament en la personalitat del cardenal Giovanni Minio i les seves relacions amb Arnau. Els estudis arnaldians han arribat a un punt en què sovint es coneixen bé alguns fets protagonitzats per Arnau de Vilanova, però el seu context o altres persones que també hi intervingueren són pràcticament desconeguts. Benvinguda sigui, doncs, tota aportació en aquest sentit.

Abans d'acabar vull expressar en veu alta una reflexió que darrerament m'he fet diverses vegades. És una reflexió adreçada en general a tots els arnaldistes i especialment als diguem-ne divulgadors d'Arnau de Vilanova: cal que siguem molt ponderats en les afirmacions, que no generalitzem, que donem raó dels diversos punts de vista que hi pugui haver sobre un fet determinat o una obra. Els estudiosos d'Arnau de

Vilanova de finals del segle XIX i del segle XX han fet grans esforços per eradicar una imatge llegendària, mítica, fantasiosa d'Arnau de Vilanova, en definitiva per desfer tota mena de tòpics inconsistents. Quan en una enciclopèdia, en un article de divulgació o en un estudi especialitzat, o simplement en una conferència, veig que es presenta, per exemple, Arnau de Vilanova com un alquimista o que se citen obres a ell atribuïdes, siguin mèdiques o teològiques, sense advertir el lector que són obres d'autoria problemàtica, etc., crec que estem fent passos enrere. Els arnaldistes del segle XXI tenim la responsabilitat de saber estar a l'altura d'una tradició d'estudis arnaldians molt rica.

Estic segur que de mica en mica el temps anirà posant les coses al seu lloc, certes polèmiques quedaran superades i tots plegats sabrem bastir ponts de col·laboració.

Jaume Mensa i Valls

Josep IZQUIERDO, *El segon llibre del Memorial del pecador remut de Felip de Malla*, dins «Llengua i Literatura» 23 (2013), 7-44.

Poc s'ha treballat a Catalunya entorn de Felip de Malla des que Josep Perarnau va publicar el primer volum de la seva *Correspondència política*,¹ i Manuel Balasch, amb l'ajut decisiu de Perarnau, publicava la primera part del *Memorial del pecador remut*.² Anys després, el mateix Perarnau publicava *La lletra de Felip de Malla informant el rei Alfons del terratrèmol de la Candelera, 1428*,³ i encara no fa gaire *Felip de Malla, president de la Generalitat de Catalunya, defensa la vila de Cervera de les vel·leitats dels Trastámara*,⁴ en continuïtat amb el llibre introductori de 1978 i la correspondència política que aleshores va quedar per editar. Ens consta que Perarnau tenia el volum a punt de publicar a finals dels anys setanta del segle passat i ara, a finals del primer decenni del segle XXI, no hi hauria d'haver cap obstacle perquè finalment sortís com més aviat millor a la llum. Mentrestant Josep Izquierdo, partint de l'estudi de Perarnau del 1978 i de l'edició de Balasch, ha escomès l'estudi de la segona part del *Memorial del pecador remut*, amb l'objectiu d'«extreure'n les conseqüències que se'n deriven per al coneixement de la vida i obra de Felip de Malla en general i per a la revaluació del MPR complet, en particular» (9). Val a dir que Izquierdo comença reconeixent que «gairebé tot el que sabem sobre Felip de Malla li ho devem a Josep Perarnau» (*ib.*); el seu estudi, per tant, és una continuació dels treballs precedents de Perarnau i de l'edició de la primera part del MPR de Balasch. Això és un primer mèrit del treball d'Izquierdo: reconèixer el valor de l'aportació de Perarnau, malgrat que el seu estudi el durà a rectificar-ne i a completar-ne alguns punts de vista. Aquella valor no li podia passar desapercebuda, no solament pels encerts i les aportacions que Perarnau hi abo-

1. *Felip de Malla. Correspondència política. volum I (Introducció)*, a cura de Josep PERARNAU, Barcelona, Editorial Barcino (Col·lecció A 114) 1978, 242 p.

2. *Felip de Malla. Memorial del pecador remut. Manuscrit de Barcelona. Volum I-III*, a cura de Mn. Manuel BALASCH, Barcelona, Editorial Barcino (Col·lecció A 118, 119, 123) 1981-1986, 276, 248 i 261 p.

3. Cf. «ATCA», 21 (2002), 665-670.

4. Cf. «ATCA», 27 (2008), 87-113.

cava, sinó perquè el contrast amb els seus propis resultats feia ressaltar l'originalitat, l'oportunitat i la pertinència dels anteriors de Perarnau.

Reconegut, doncs el deute i aprofitant fil per randa el que havia establert i el que havia intuït i deixat obert Perarnau, Izquierdo se submergeix en la lectura de la segona part del MPR (el manuscrit de València) i n'extreu d'antuvi un seguit de dades que completen el que fins ara es podia saber sobre la biografia de Malla; en un altre ordre de consideracions, Izquierdo reformularà el sentit de l'especulació teològica de Malla.

Pel que fa al primer punt, Izquierdo invalida la hipòtesi dels estudis d'Arts de Malla a la universitat de Lleida, suggerida per Perarnau i, en canvi, reforça l'altra idea de Perarnau «que Malla passàs a Avinyó com un dels estudiants familiars del papa ..., on hauria refet els seus principis, com diu el mateix Malla, i que aquest fos el punt de trobada entre un jove Malla i un ja madur Clamanges, que s'hi incorporà el 1397. Si així fos, la data del 1398 prendria un nou significat: és la data del setge a què Carles VI de França va sotmetre Avinyó, i hauria estat el moment més convenient perquè el jove Malla hagués iniciat els seus estudis en Arts i Teologia a París, potser empès pel mateix Clamanges, o per Antoni Caixal, com veurem de seguida, i qui sap si no pel mateix papa, que hi hauria vist la possibilitat de tenir un fidel seu a la universitat de París durant la sostracció d'obediència» (14). La segona part del MPR conté una petita llista dels qui foren els mestres de Malla a París: Joan Gerson, Antoni Caixal i Jacques de Nouvion, sense que es pugui precisar si el seu mestre en Arts a París fou Caixal o si fou Nouvion. Aquest darrer pertanyia al grup dels humanistes francesos liderat per Nicolau de Clamanges: Jean de Montreuil, Pietramala, Gerson mateix. Nouvion, a més, fou secretari del duc d'Orléans per a afers eclesiàstics —és a dir, principalment per al Cisma d'Occident—. Una altra dada que Izquierdo extreu de la segona part del MPR és que aquesta fou escrita després de la primera part i no abans, com havia suggerit Perarnau, a causa de les remissions que hi ha de la primera part a la segona. Izquierdo remarca que hi ha més remissions de la segona part a la primera i, sobretot, que les remissions de la primera a la segona són expressades en futur («serà mils dit ...») i les remissions de la segona a la primera són en passat («segons que en lo primer libre és estat deduhit»). El primer llibre pot haver estat escrit el 1419 o a partir d'aquest any, tal com tenia clar Perarnau; en canvi el segon «s'escriu després del seu viatge a Roma el 1422-1423», perquè en la segona part del MPR hi ha records precisos d'aquest viatge. El que resta incert és si Malla encara hi treballava el 1429, perquè el seu elogi al papa avinyonès es pot entendre del papa Benet XIII, mort el 1424, o del seu successor Gil Sánchez Munyòs, que va abdicar el juliol del 1429. [Per cert, Izquierdo suposa que Sánchez Munyòs va adoptar el nom papal de Benet XIV —el del papa o antipapa peniscollà de Carrier—, quan tanmateix adoptà el de Climent VIII.] Aquestes són les novetats biogràfiques més interessants proposades per Izquierdo arran de la seva lectura de la segona part del MPR. Si queden aspectes per clarificar, i no són pas pocs, és innegable que s'ha guanyat en qualitat de la informació, sobretot pel que fa a la formació i al currículum escolar de Malla. En aquest sentit, Izquierdo addueix un text de la segona part del MPR on Malla qualifica l'etapa de la seva formació a Barcelona com una pèrdua de temps, en contrast amb l'obertura d'horitzons intel·lectuals que va experimentar a la Universitat de París, experiència que temps a venir serà viscuda per molts altres catalans que van fer el mateix que Malla. Aquesta expansió crítica contra l'ambient intel·lectual de la Barcelona de finals del segle XIV i principi del XV és interessant per la seva raresa. D'una banda

convida a estudiar les obres escrites per alguns dels professionals de l'ensenyament d'aquella Barcelona, com és ara el lògic Pere Pagès —que Perarnau ja esmentava—, per tal de poder començar a mesurar d'alguna manera la distància que separava intel·lectualment Barcelona de París. D'altra banda, la consciència crítica de la situació que Malla expressa el configura com un intel·lectual sensible de primera línia, i ajuda a entendre perquè en la seva obra consigna de manera expressa el nom dels seus mestres parisencs. I perquè, subsidiàriament, el MPR s'inscriu en uns corrents de pensament que enriqueixen la panoràmica d'idees de la Catalunya del principi del segle XV, bo i tenint aquestes idees el seu origen a la universitat de París.

La segona part del treball és l'estudi del contingut del manuscrit que transmet la segona part del MPR. Partint de la descripció que en va fer Perarnau, llevat d'algunes mínimes precisions entorn de la filigrana dels fulls en blanc i algun altre detall de poca novetat, Izquierdo comença explicant la llacuna del manuscrit (falten els capítols 1-2 i 4-5, de manera que de trenta-tres n'han arribat vint-i-nou) i qui fou els seu possessor, el canonge Guillem Serra, abans que arribés a la Seu de València. L'aportació més remarcable del treball d'Izquierdo, tanmateix, rau en l'anàlisi que fa del contingut de la segona part del MPR, separant-se aquí netament de les conclusions a les quals havia arribat Perarnau, gràcies a una pedra de toc decisiva. Perarnau havia caracteritzat la teologia de Malla, diu Izquierdo, com una teologia bàsicament «especulativa o escolàstica; però tant com la d'aquest [Gerson] s'inclina cap a la mística i l'espiritualitat, la del català es decanta cap a la racionalitat i la valoració de les aportacions extracristianes» (23). En canvi, per a Izquierdo, Malla s'ha de situar «en els marges de l'Escolàstica» (25). Izquierdo el situa exactament en els corrents d'exegesi bíblica del final del s. XIV o principi del XV, estudiats recentment per Gilbert Dahan i posats en relació estreta amb la predicació. El segle XIV havia especulat sobre el mèrit de l'especulació teològica (Adam Woodam). De Gerson en endavant, i Malla hi recau de ple, el mèrit de l'especulació teològica es vincula a l'exegesi bíblica, en un moviment de retorn a les fonts, en el cas dels francesos a Dionís l'Areopagita, que Gerson comentarà, i a Scot Erigena (no Duns Scot, com diu Izquierdo, confonent-se). Izquierdo es complau a identificar en el MPR totes les microestructures d'exegesi bíblica tipificades per Dahan com típiques i corrents a la Universitat de París en el moment del canvi de segle: per començar, la *glossa*, que se subdivideix en lexicogràfica, històrica o arqueològica, literària, al·legòrica, tropològica i anagògica; després hi ha la *quaestio*, que es divideix en tres branques: a) a propòsit d'una dificultat objectiva del text; b) quan intenta resoldre contradiccions entre textos escripturístics; c) quan evidencia un problema exegetic per divergència entre comentadors o per desacord del comentador amb una exegesi anterior. Encara finalment hi ha la *distinctio*, microestructura que consisteix en l'encadenament de versets per una banda, i l'acumulació d'exegesis per l'altra. En l'encadenament de versets, un element d'un verset crida altres versets que contenen aquell mateix element, en un esquema ab+ac+ad, etc. Altres vegades, un altre element del segon verset generarà una concordança amb un tercer verset i aleshores hom entre en l'encadenament amb un esquema ab + ac + ad + e + ef + fg + fh + a + i + ik + al, etc.

Segons Izquierdo, «cada capítol del llibre segon del MPR està organitzat com una macroestructura binària que comença amb la narració i l'explanació literal dels esdeveniments de l'evangeli (que inclou les microestructures identificades abans), a la qual segueix un desenvolupament moral o especulatiu (això és, pròpiament teològic)» (35). Aquest desenvolupament el poden formar un seguit de pregàries, contemplacions, exhortacions, tractats i tractadets, sempre lligats a la interpretació de la part

narrativa del capítol bíblic en qüestió. Els exemples literals que Izquierdo addueix com a suport de la seva explicació del gènere d'especulació vigent a la segona part del MPR tenen força de convicció. I fan recordar que un altre escriptor català d'aquell temps, Ramon Sibiuda († 1436), del qual no es coneix cap vinculació parisenca, però sí la seva docència a la Universitat de Tolosa del Llenguadoc, en la seva *Scientia libri de homine* fa servir sovint el recurs a l'*excursus* en forma de tractat o tractadet sobre punts particulars que surten en la seva vasta especulació sobre el llibre de les criatures, essent els més importants el tractat sobre l'honor de Déu, el tractat sobre l'amor i el tractat sobre la Paraula de Déu i els capítols especials dedicats a la immortalitat de l'ànima humana, entre altres que es poden assenyalar en la seva obra.

La darrera part del seu estudi Izquierdo la dedica a esbrinar què significa «contemplació» en Felip de Malla. Coherent amb la descripció que ha fet del currículum acadèmic de Malla i, per tant, posant-lo sempre sobre el rerefons de les directives teòriques i pràctiques de Gerson, la *contemplatio*, més que un gènere teològic, és un itinerari de totes les facultats de l'ànima —*imaginatio*, *ratio*, *intellectio*— que són actives en la *meditatio*, entesa a la manera bonaventuriana, i en la *contemplatio*, essent aquesta la darrera etapa del coneixement suprracional de Déu. En la *contemplatio* s'hi aplega un coneixement no adquirit a través de la *ratio* —al capdavant temporal i limitat—, sinó encès dins l'ànima per la il·luminació divina, sempre present de forma natural en l'ànima. Així, doncs, la «contemplació meditativa» malliana és meditació —discurs de la *ratio*— i «sacra amor», és a dir, coneixement diví que s'adquireix en una meditació i contemplació afectiva, implicant totes les facultats humanes, intel·ligència i voluntat. La conclusió s'imposa: El MPR «és l'obra d'un teòleg ben instruït en la santa Escriptura, que busca, declara i ensenya mitjançant raons fonamentades en la vera fe la natura de Déu, el seu ésser, les seves obres i, especialment, la major d'aquestes, la redempció humana; i amb aquesta recerca proporciona també un enorme grapat de feixets "hon s'encenés foch de sacra amor"» (40).

Conclusió tanmateix provisional, perquè Izquierdo confessa que es limita a proposar una primera definició del concepte i una primera vinculació del Malla contemplatiu amb el pensament de Jean Gerson, prometent per més endavant un estudi més aprofundit de les dues qüestions. De moment, doncs, caldrà esperar la prossecució de l'estudi de Malla i la seva relació amb Gerson, ja iniciat fa alguns anys per Josep Pujol. És evident que els estudis sobre Gerson i l'ambient de la Universitat de París en el temps del Cisma (Mourin, Glorieux, Combes, Ouy i altres), la renovació de l'estudi de l'exegesi medieval duta a terme per Courtenay i Dahan, sense oblidar els estudis sobre Gerson i Jeroni de Praga (Z. Kaluza), han fornint a Izquierdo un rerefons particularment oportú per a emmarcar-hi Felip de Malla, ara que es pot suposar amb fonament que Malla es formà de veritat a París. Una embranzida nova, segurament amb el recurs als sermons i a l'epistolari, pot acabar de dibuixar una figura de la història literària catalana que des del 1978 s'havia mostrat prometedora. De retruc, la renovació dels estudis mallians portarà a plantejar qüestions que fins ara no havien estat escomeses a propòsit d'altres autors contemporanis de Malla. Pocs recorden ara que Malla debel·là la tesi mediciana del primer llibre de *Lo somni*: «Ço que veig crec e del pus no cur». L'obra d'Izquierdo, per tant, representa una inflexió i un punt de partida per a plantejaments que resultaran més rics i més complexes, a mesura que els textos siguin editats i els estudis continuïn.

Tomàs MARTÍNEZ ROMERO, L. A. *Sèneca. Epístoles a Lucili. Traducció catalana medieval. Epístoles I-XXIX (Versions I i II)*, vol. I, edició crítica de..., Barcelona, Editorial Barcino 2015, 299 p.; *Epístoles XXX-XC (Versió I)*, vol. II, Editorial Barcino 2015, 311p.; *Epístoles XCI-CXXIV (Versió I). Flors o autoritats*, vol. III, Editorial Barcino 2015, 319 p.

Després d'haver vist tantes vegades esmentada en notes a peu de pàgina i en repertoris de tota mena aquesta traducció medieval de les *Epístoles a Lucili* de Sèneca, gairebé costa de creure que finalment hagi sortit a la llum. En canvi no costa gens de creure que l'hagi editada Tomàs Martínez Romero, que hi treballa des del 1986, és a dir, des de fa trenta anys, amb les intermitències inevitables en el *cursus «onerum»* universitari. Tomàs Martínez Romero ja havia editat la traducció catalana medieval de les *Tragèdies* senequianes el 1995, i ha estudiat altres textos senequians de la baixa edat mitjana traduïts en català, sense oblidar les traduccions medievals al castellà de les mateixes *Epístoles*. Amb l'edició que ací es presenta Tomàs Martínez corona un cicle llarg d'estudis i una pràctica d'edició que intentarem ponderar tal com es pertany.

La tasca d'editar les *Epístoles* no era senzilla per més d'una raó. Per començar hi ha dues traduccions medievals catalanes de les *Epístoles*. Una que recull la pràctica totalitat del text de Sèneca (epístoles 1-124), i l'altra que només en reporta una part (epístoles 1-29). Després quedava encara el recull intitulat *Flors o Autoritats de les epístoles de Sèneca a Lucil*, editat el 1910 per Faraudo de Saint-Germain. La decisió de Tomàs Martínez Romero d'escometre el problema en la seva integritat i d'editar o reeditar tot el material disponible és un dels primers mèrits d'aquests tres volums.

La *Introducció* s'obre amb una panoràmica sobre la transmissió de les *Epístoles* senequianes: 420 mss. llatins, amb la particularitat que durant el segle IX l'obra es propaga sobretot per terres de l'imperi (França i Germània) i només a partir del segle XIII arriba a Itàlia i a la Península Ibèrica. Pel que fa a les traduccions romàniques, la primera és la francesa (1308-1310, 6 mss.), la segona la italiana (1312-1313, en tres redaccions); acabat venen la catalana (primera meitat del segle XV, dues versions i 10 mss.) i la castellana (primer quart del segle XV i mitjan segle XV, en tres, possiblement quatre redaccions).

L'autor se centra, com és natural, en l'estudi de la traducció catalana, començant per la primera versió, testimoniada per quatre mss. i dos fragments fins ara desconeguts, un de l'Arxiu Diocesà de Solsona i un altre de l'ACA, i els extrems de les *Flors*. La primera versió catalana, la més completa (epístoles 1-124), és una traducció de la versió francesa, sense que s'hagi trobat encara el tipus de ms. francès d'on prové, entre altres raons per manca d'una edició crítica de la versió francesa de les *Epístoles*. L'estudi a la menuda dels errors per desenvolupament d'abreviatura, dels errors conjuntius i dels separatius permet destriar un subarquetip, constituït pels mss. Montserrat 993 i París, BNF, esp. 7, els més complets i els que en el ball de les variants presenten les «solucions més acostades al model francès» (26). Aquest model, constituït al seu torn per dues branques, és el que hom troba als mss. de la BNF, ms. fr. 12235 i Nouv. Acq. fr. 20545.

Pel que fa al sistema de traducció, Tomàs demostra amb molts arguments textuais que «el text català és fidel al francès» (27). Això no obsta perquè el traductor català aporti binomis, redueixi dobles del text francès, introdueixi glosses i traduccions explicatives. De tot Tomàs Martínez en dona llistes precises. La fidelitat del text català al francès es comprova en els calcs sintàctics i lexicosemàntics, i això permet de con-

jecturar que el traductor català tendeix a catalanitzar algunes estructures del francès, encara que també és perceptible una certa llibertat del traductor respecte del text francès, «una tímida voluntat estilística amb l'objectiu de perfilar o contextualitzar millor el text resultant» (32).

Un altre fenomen de la traducció de la primera versió catalana és que en l'antígraf francès faltaven les epístoles 82-84, i el traductor català les va traduir directament del text llatí, envers el qual manifesta una fidelitat extraordinària, calcant estructures del model, per bé que també es va permetre la introducció de binomis i expressions multinominals. Perquè el traductor no va aprofitar en la resta de l'epistolari el text llatí és una pregunta que pot tenir respostes diverses, totes hipotètiques. La més simple, és que la versió francesa és «molt més fàcil de traduir i sense tants problemes com els que oferia la llengua culta» (35).

Seguidament Tomàs Martínez Romero estudia la segona versió medieval catalana de les *Epístoles* senequianes (epístoles 1-29), descoberta i estudiada per Mario Eusebi el 1970 i conservada als mss. 9152 (B) i 9562 (N) de la BNM i al ms. M-21 (S) de la Biblioteca Universitària de Saragossa. Aquesta segona versió es fa a partir del text llatí i de la primera versió. Descrits sumàriament els tres mss., l'autor n'estudia les relacions textuals i arriba a la conclusió que hi ha dues branques: La més antiga és representada per N, per bé que el seu text és el més defectuós i el més incomplet, perquè només transmet cinc de les vint-i-nou epístoles. SB representen la segona branca, amb un text millor i posterior en l'arc cronològic. Comparant les dues versions catalanes, la dependència de la segona envers la primera arriba al seu clímax quan es constata que la segona versió copia íntegrament alguna epístola de la primera. Martínez Romero, a més, dreça un quadre de dependències textuals en les epístoles 6-15, abundós i convincent. En les epístoles 1-5 i 16-29 la dependència potser no és tan estreta, però s'hi constaten frases i sintagmes aïllats amb «correspondència més o menys exacta en la versió francocatalana» (42). En canvi l'anàlisi textual no permet individuar quin model o quin manuscrit de la primera versió va fer servir l'autor de la segona, possiblement perquè no fou cap dels mss. que han arribat fins avui, i l'anàlisi textual indica més d'una possibilitat, cap amb prou força per a imposar-se a les altres. Pel que fa al text llatí emprat per l'autor de la segona versió, un examen minuciós de les tendències del segon traductor fa pensar un text llatí de la família γ, «contaminat amb algunes lliçons pròpies de les altres dues famílies, p i α». Tomàs Martínez Romero no se n'estranya, atès que els mss. representants més o menys directes de γ són els més nombrosos de la tradició.

Moltes pàgines són dedicades a l'estudi d'aquesta segona versió. Primer, Tomàs Martínez analitza les relacions amb la primera, a l'esguard de la qual la segona és poc agressiva, amb poques variacions i intromissions, amb alguna traducció «una mica més lliure» (48), sense perdre la relació de dependència. Comparant en algun passatge les dues versions catalanes acarades amb el text llatí, Martínez Romero conclou que l'autor de la segona versió treballava amb els dos textos alhora, la primera versió catalana i el text llatí. És a dir, el segon traductor donava per bona la primera versió quan considerava que presentava una bona traducció de l'original, i traduïa directament del text llatí en cas contrari. En aquesta darrera circumstància, els grups de sinònims i les expressions multinominals augmenten d'una manera sensible, i llur novetat «confirma la voluntat individualitzadora i creadora» (52) del segon traductor, practicant un equilibri difícil entre la literalitat i la llibertat traductora. Tomàs Martínez remarca els recursos que conformen la complexitat estructural de la segona versió: augment de les expressions multinominals a mesura que el text avança, dobles sintagmàtics, escas-

setat de la reducció o simplificació de dobles llatins, introducció de llatínismes amb glossa, traduccions explicatives morfològiques i lèxiques, adjectivacions innòcues, explicacions que delaten coneixements externs al text, contextualitzacions culturals, tendència a explicitar elements del discurs (subjectes i possessius), substitució de pronoms i determinants llatins pels seus referents, afegits i incisos, contextualitzacions catafòriques i anafòriques, a voltes arribant a ultracontextualitzacions provocades «pel zel exagerat del traductor per capir i transmetre el contingut de l'obra» (65). Remarca també els moments de literalitat excessiva, que es combinen, a mesura que avança el text, amb solucions més lliures i més o menys afortunades, això sí, amb poc errors. L'anàlisi que fa Tomàs Martínez de la segona versió és molt complet i constitueix un ajut poderós per a la lectura i per a l'estudi del text. En síntesi, l'autor de la segona versió ha treballat «per a oferir un text entenedor, sense limitar-se a una traducció dominada absolutament per la literalitat» (70).

Toca el torn després a l'anàlisi dels elements lingüístics, fonètics i morfològics, també estudiats a la menuda. La presència reiterada del castellanisme *aunque* donarà peu ulteriorment a precisar el medi social on va poder néixer la segona versió.

La qual porta un davantal «basat en una coneguda epístola de Coluccio Salutati a Antonio da Scarperia, en què s'exposava el significat d'uns passatges de la primera epístola de Sèneca a Lucili» (74), encara mal coneguda: No se sap si aquest text remunta a l'original de la traducció catalana o si hi fou afegida després, sense que es pugui concretar ni com ni per qui. Tots els mss. conservats la reporten i això fa pensar que fou incorporada a l'original o arquetip de la tradició, no després, durant el procés de transmissió. Estudis anteriors de Tomàs Martínez ja havien posat de manifest que la traducció de les epístoles i la de l'explicació són diferents pel que fa «a les expectatives, als interessos i al tarannà», que en el cas de l'exposició entra de ple en els corrents humanístics (74). Això no obsta perquè entre l'exposició i el text de les epístoles no es comprovi una relativa homogeneïtat lingüística: fonètica, morfològica i sintàctica. Els elements són contrastats i no hi ha dades positives per a fer-los lligar tots. La hipòtesi de Tomàs Martínez Romero és que cal situar la segona versió «en els cercles literaris de la cort napolitana» (77), on l'epistolari senequià fou molt valorat, i des d'on es podrien comprendre els castellanismes que conté (*palatio*, *manceba* i l'*aunque* recurrent).

Les *Flors o autoritats de les Epístoles a Sèneca a Lucil* són estudiades a continuació en el marc dels florilegis, enciclopèdies, taules, summes, *proverbia* i *excerpta* senequians medievals, una massa d'escrits on hi ha material autèntic al costat de material manllevat i de procedència variada. Les *Flors o autoritats* catalanes han estat transmeses pel ms. M-29 de la Biblioteca Universitària de Saragossa. Es tracta d'una selecció de frases o fragments triats per l'autor de les *Flors* de forma arbitrària a mesura que va llegint el text complet de l'epistolari senequià traduït al català. Tomàs Martínez el caracteritza no com un florilegi organitzat segons algun criteri objectiu preestablert, ans com un florilegi privat, que creix al ritme de la lectura. El ms. és solitari, sense pròleg ni cap declaració d'intencions, d'objectius o destinataris, no té cap «sistema d'ordenació interna que el vincula a àmbits acadèmics o professionals», on sovint sorprèn «l'elecció de molts extrets, sense aparent atractiu ni contingut», i no s'hi veu «cap connexió amb les compilacions de literatura sapiencial» (80). És un *excerptum* privat, el resultat d'una lectura individual, no un *florilegium*, ni unes *sententiae*, ni, encara menys, una versió abreujada de l'epistolari senequià.

Ens ha cridat l'atenció la *ratio editionis* exposada a les pàgines 81-84, perquè replanteja els principis que han de presidir l'edició d'una traducció medieval. Es trac-

ta de fixar el text de la traducció com objectiu principal de tota edició crítica. En el cas de les *Epístoles a Lucili* traduïdes en català, s'ha partit o d'una traducció francesa (primera versió) o de la primera traducció catalana i del text llatí (segona versió). Per tant, quan es constaten errors de traducció, això es pot deure a una errada del copista de la traducció, a una errada present en el model francès del traductor català, o a una errada present en el model llatí de la traducció (segona versió). El treball crític de Tomàs Martínez ha consistit a diferenciar acuradament els errors de còpia i els de traducció. Els errors de còpia han estat esmenats, els de traducció han estat respectats. En les anotacions a peu de pàgina que acompanyen l'aparat crític principal, l'autor hi ha acumulat «les esmenes, elisions i addicions, la discussió de variants i ... notes a propòsit de la llengua, de l'estil o de la pràctica de la traducció» (82), intentant «esbrinar la causa potencial de cadascun dels errors» (81), justificant-los sempre que no fossin del traductor, aportant les reflexions de l'editor quan optava per una solució determinada, consignant els dubtes i admetent els problemes de solució impossible. El text francès, el text castellà fet a partir de la traducció catalana i el text llatí hi són citats sistemàticament. El treball que això ha suposat en l'elaboració d'un text que acara les dues versions medievals en català de les epístoles de Sèneca, amb l'afegit de les *Flors o autoritats*, el lector el pot avaluar pel seu compte. Ha estat un treball llarg i, com és lògic, ha sobreviscut a alguns dels seus primers impulsors, com és ara el malaguanyat Amadeu Soberanas.

Es tracta, a parer nostre, d'una obra laboriosa, feta a partir d'una consciència molt clara que no tots els problemes serien resolubles i a partir d'una professionalitat indiscutible, ja exercida en el moment de l'edició de la traducció medieval catalana de les *Tragèdies* del mateix Sèneca (1995). La complexitat dels fets que graviten entorn de la traducció catalana de l'epistolari a Lucili ha obligat Tomàs Martínez Romero a utilitzar una metodologia molt adaptada al terreny, i ha tingut en compte tots els elements essencials que li fornien els testimonis. El resultat és que es disposa ara d'una edició que és descriptiva i selectiva a l'hora, en la qual hom llegeix el text i els camins crítics pels quals l'editor el va restituint, en un exercici que obliga a una lectura lenta. El resultat és molt convincent, en la mesura que, d'una manera sàvia, Tomàs Martínez Romero transita amb aire ponderat uns camins que ell sap i ha evidenciat, com ningú no ho hauria pogut fer, que són delicats i fràgils. I, encara, ha deixat oberts tots aquells problemes d'interpretació que només es poden abordar quan el text que es vol interrogar i treballar és fiable. En això s'hi veu el seny expert de qui diferencia el treball d'edició i el d'interpretació, el treball crític del treball historiogràfic.

Jaume de Puig Oliver

JOAN MARGARIT, *Corona regum*, a cura de M. Isabel SEGARRA, vol. I-II (Studia Humanitatis, 2-3), Girona, Edicions Vitel·la 2007, 363 pp.

Des que l'any 1976 aparegué en català l'estudi de Robert B. Tate sobre el cardenal Margarit, no hi hagué cap gran novetat en la bibliografia margaritiana fins que l'any 1994 Lluís Lucero va presentar com a memòria de llicenciatura l'edició crítica i l'estudi del llibre segon del *Paralipomenon Hispaniae*, obra editada el 1545 a Granada i el 1579 i 1603-1605 a Frankfurt, faltada, per tant, d'una edició crítica moderna solvent.

Al cap de dos anys Lucero publicava un primer estudi sobre els manuscrits i les fonts d'aquell llibre segon. A partir de l'any 2000 Lucero i M. Isabel Segarra van publicar sengles articles, ell sobre el *Paralipomenon* i els humanistes italians, i ella sobre l'obra *Corona regum*, l'humanisme italià i el pensament polític de Margarit. Al cap de poc temps, el 2006, se celebrava a Girona una exposició intitolada «el bisbe Margarit i la seva època» i se'n publicava el catàleg corresponent, on Lluís Lucero estudiava la relació de Margarit amb la historiografia humanística i M. Isabel Segarra sintetitzava el pensament ètic i polític de Margarit, analitzant molt breument una altra vegada el tractat *Corona regum*. L'aparició el 2007 de la tesi doctoral d'Isabel Segarra, consistent en l'edició i l'estudi de la dita obra significava el començament d'una etapa nova en els estudis margaritians, que es veurà d'alguna manera culminada quan Lluís Lucero estampí la seva edició crítica del *Paralipomenon Hispaniae*, l'obra historiogràfica més significativa de l'humanisme català. Darrere aquests estudis recents i darrere la planificació de les edicions de la part més significativa de l'obra del bisbe-cardenal gironí hi ha la mà de Mariàngela Vilallonga i el seu mestratge a la Universitat de Girona. Fins al cap de vint anys repicats, doncs, l'obra de Tate no començava a produir els efectes inevitables en un país que, amb presses o amb sordines, és sensible als seus valors propis. Ho era Catalunya el 1976, quan començava la Transició i al cap de poc s'esdevenia el retorn del President de la Generalitat de Catalunya a Barcelona i es restablien les institucions d'autogovern. En aquells moments ja funcionava també el Col·legi Universitari de Girona, que seria la sement de la futura Universitat de Girona. El llibre de Tate, els fets ho demostren, havia caigut en terreny abonat. Fou una sort i al mateix temps una mena de fet inevitable que la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona s'impliqués en el tema Margarit, perquè és l'única instància que podia aleshores i podrà en el futur garantir que els estudis sobre aquest cardenal gironí, crucial en la història i en el pensament de Catalunya, prossegueixin amb la continuïtat i la seriositat indispensables.

Margarit és un cas flagrant de desatenció. No hi ha fet res que Villanueva, Fidel Fita i la «Revista de Gerona» se n'haguessin captingut, cadascú des de llur òptica particular. Només Santiago Sobrequés va comprendre que l'estudi de la vida i l'obra del cardenal era un pas obligat per a entendre el que passa a Catalunya després de la gran crisi política de la guerra del 1462-1472. Per malura, la seva biografia de Margarit no ha aparegut fins fa quatre dies (cf. «ATCA», 30 [2011-2013], 655-658), quan precedia uns quants anys l'estudi de Tate, i les dues obres, si la de Sobrequés hagués sortit els anys cinquanta, haurien pogut aparèixer en continuïtat dinàmica, per les raons que ja hem exposat en un altre lloc. Sobretot hauria estat interessant poder llegir el llibre de S. Sobrequés després dels tocs d'atenció que Elías de Tejada, l'any 1948, havia començat a donar sobre la originalitat del pensament polític de Margarit en la Catalunya de la baixa edat mitjana. Com sigui, la publicació del text de *Corona regum* i l'anunci de la imminència del *Paralipomenon Hispaniae* —imminència que vindrà compassada amb la lentitud acadèmica (i ara pressupostària) habitual— són dues notícies positives en la panoràmica actual dels estudis sobre el cardenal Margarit.

Els dos volums que ara donen l'oportunitat de llegir el tractat *Corona Regum* inèdit de Margarit, s'obren amb una introducció de l'autora on, després d'un resum de les dades biogràfiques del cardenal, es presenta «l'estat de la qüestió» de l'obra: les al·lusions de Pere Miquel Carbonell, Pérez Bayer, Nicolás Antonio i Fidel Fita, els estudis d'Elías de Tejada i de Robert B. Tate, amb la transcripció que va fer aquest darrer del prefaci-dedicatòria i de la conclusió de l'únic ms. conservat del tractat *Coro-*

na regum, ms. &.III.I de la biblioteca de l'Escorial, on arribà procedent d'Itàlia entre 1570 i 1580, com a present del cardenal Sirleto al rei Felip II.

Corona regum és un escrit no pas curt consagrat a l'educació del príncep Ferran d'Aragó, el futur rei Catòlic, i Isabel Segarra n'analitza l'estructura i els blocs temàtics fonamentals que el conformen: 1) Prudència i virtuts afins, 2) justícia i virtuts afins, 3) virtuts de la religió i l'espiritualitat, 4) fortalesa i virtuts afins, 5) temprança i virtuts afins, 6) l'honor i 7) humilitat. Ja es veu, doncs, que sobre l'esquema de les virtuts cardinals de la filosofia antiga, amb l'afegit de la virtut de la religió i de la humilitat, provinents del món cristià, Margarit basteix un tractat sobre les virtuts que ha de tenir el príncep, i les virtuts són representades en la seva obra per les gemmes o pedres precioses que adornen la corona reial. Perviu, doncs, en aquesta obra de Margarit, la tradició del lapidari medieval, que Isabel Segarra concreta en els lapidaris de Marbo-de (1035-1123), Bartomeu l'Anglès (s. XIII in), Vincent de Beauvais (1190-1264) i un lapidari anònim català del segle XV editat per J. Gili el 1977 a Oxford, amb incursions al llibre XVI de les *Etymologiae* d'Isidor. De tota manera, la pervivència és merament instrumental i retòrica, perquè si de tant en tant Margarit accepta la identificació que fan els lapidaris entre una gemma i una determinada virtut (nou vegades), la resta de les equacions que hom troba en *Corona regum* són inventades per ell mateix.

Més fonamentals resulten els estudis que fa Isabel Segarra sobre dos punts fins ara no tocats: El lloc de *Corona regum* en la tradició dels tractats de teoria política medievals i renaixentistes, i l'ús que Margarit fa de les seves fonts. Pel que fa al primer punt, Isabel Segarra segueix els estudis del primer terç del segle XX que situaven l'origen de la tractadística política medieval en els panegírics antics, escrits en vers o en prosa; quan Agapit el diaca dedica a Justinià el tractat *De officiis regis*, en prosa, el gènere es pot donar per format. Durant l'edat mitjana es distingeixen netament els tractats d'arrel cristiano-platònica (*Policraticus* de Joan de Salisbury, *De principis institutione* de Giralt de Cambrai, *Speculum* i *De morali principis institutione* de Vincent de Beauvais, *Eruditio regum et principum* de Gilbert de Tournai, *De eruditione principum* de Guillaume Perrault), generalment anteriors al segle XIII, d'aquells altres que s'inspiraran en les idees aristotèliques, que dominaran a partir del segle XIII, amb els tractats *De regimine principum* respectivament de Tomàs d'Aquino i de Gil (Colonna) de Roma, seguits a partir dels primers anys del segle XIV pel *Liber de formatione principum* de Jaume de Cessolis, i el *De potestate regia et papali* de Joan de París. El *De monarchia* de Dante Alighieri i el *Defensor pacis* de Marsili de Pàdua introdueixen correccions importants al pensament aristotèlic-tomista, perquè reelaboren idees de Ciceró no tingudes en compte en l'aristotelisme i recuperen la idea de la dualitat del poder, imperial i papal, tots dos instituïts per Déu i diferents, encara que no necessàriament oposats ni necessàriament coordinats en totes les esferes. La influència de Ciceró en els tractadistes polítics humanistes és manifesta en el *De principe* de B. Platina i en el tractat homònim de Giovanni Pontano i altres escrits (*De prudentia*, *De magnanimitate*, *De liberalitate*), coetanis de Margarit. Amb el primer Margarit té en comú la idea «de dotar el príncep d'una educació en la virtut» i que «el poder del monarca ha de cercar el consens dels súbdits». Amb Pontano Margarit coincideix en la importància de la *humanitas* creada pel conreu de les lletres, instrument virtuós per al príncep en els afers públics i privats; però hi coincideix sobretot en «la rellevància que adquireix la virtut de la prudència del governant; el debat entre el que és just i el que és útil en política; el concepte d'astúcia del príncep; l'especialització de la idea de *necessitas* o raó d'estat;

el problema de la licitud de la mentida; la qüestió sobre la inobservança de la paraula donada o de la promesa feta pel príncep; la legitimació de l'ordre dinàstic consolidat». Margarit no és un Pontano, però deixa d'ésser un pactista català tradicional, a la manera d'Eximenis, i àdhuc a la manera dels valencians Guillem Jaffer i Pere Belluga (s. XV in), on la grandesa de la figura del príncep ja s'insinua, al costat de la grandesa de l'antic senat romà, precedent gloriós de les Corts. Sense ésser maquiavèl·lic, és a dir, sense propugnar la separació de moral i política, *Corona regum* s'arreglera amb aquells tractats sobretot italians en els quals «la figura moral i política del príncep emergeix sempre en la centralitat del discurs», on la prudència adquireix més rellevància que la justícia, on aquesta evoluciona cap al concepte de justícia d'estat, on les tècniques del govern són més importants que els principis abstractes, on l'exercici del poder és flexible, on l'astúcia és una arma de govern positiva. Margarit reservarà encara un paper prominent al conseller sacerdotal, per tal com el principi de l'origen de tot poder en Déu se salva en la seva integritat. El resultat és que Margarit exposa una teoria «més pràctica de la política, menys idealitzada i més realista».

L'estudi de les fonts utilitzades per Margarit en *Corona regum* potser és l'apartat més interessant de la introducció d'Isabel Segarra. Entre les moltes fonts acumulades —gregues i llatines clàssiques, tardanes i medievals, bíbliques i humanístiques—, són acuradament distingides les *auctoritates* fonamentals: Aristòtil, Ciceró i Sèneca, de les secundàries, sovint la citació única d'un autor determinat que reforça una idea puntual o embelleix i exemplifica un passatge: Agustí, Ambròs, Jeroni, Macrobi, Priscia, Vegeci, Isidor, Boeci, Beda, Joan Crisòstom, el Damascè, Lactanci, Diodor Sícul, Eutropi, Livi, Papies, Orosi, Petrarca, Priscia, Sal·lusti, Tomàs d'Aquino, Gil de Roma i els textos bíblics i canònics que no podien faltar en l'obra d'un eclesiàstic. No tots els autors que cita en el seu tractat eren representats a la biblioteca de Margarit en el moment de la seva mort, i en el *Paralipomenon Hispaniae* en cita que no apareixen a *Corona regum*. Després l'autora estudia les fonts bàsiques de l'obra: L'Ètica i la Política d'Aristòtil, llegides en traducció llatina; el *De officiis* de Ciceró, les *Tusculanae*, els tractats *De amicitia*, *De finibus*, *De inventione*, *De natura deorum*, *De re publica*; els tractats de Sèneca *De beneficiis*, *De clementia ad Neronem* i altres escrits medievals que li foren atribuïts (de Martí de Braga, per exemple). Detecta també unes quantes citacions errònies i estudia amb atenció particular les variants de les citacions de Ciceró i Sèneca degudes a errors de còpia o a la tradició manuscrita que feia servir el cardenal. Entre les fonts més aviat ornamentals, Isabel Segarra presta atenció a les citacions d'Agustí, Jeroni, Isidor i sobretot Gil de Roma, el *De regimine principum* del qual li ha servit de model estructural en moltes qüestions bàsiques referents a les virtuts.

Essent amant de la història, no és estrany que Margarit escampi diverses digressions històriques en el *Corona regum*, on les seves fonts són Lactanci, Orosi, Flavi Josep, Justí, Diodor Sícul, Livi, Sal·lusti i fins, indirectament, Suetoni. No cal dir que els llibres bíblics històrics també li forneixen material per a col·locar oportunament en el curs de l'obra i, havent entrat en les citacions bíbliques, és fonamental el text de *Romans* 13, 1-7, on l'apòstol Pau exposa l'origen diví de la funció del govern dels pobles, text que, com és natural, apareix en tots els tractats medievals que tracten d'aquesta matèria.

En l'estudi de les fonts de *Corona regum*, Isabel Segarra detecta els mètodes de treball pròpiament humanístic que hi aplica Margarit: citacions clares i distintes, sense filtres intermedis; cita una sola vegada i/o amaga material de consulta que considera poc homologable amb els materials antics; fa servir les traduccions de Leonardi Bruni

de l'Ètica i la Política d'Aristòtil, i la de Poggio Bracciolini dels llibres I-V de la *Biblioteca històrica* de Diodor Sícul; cita el *De remediis utriusque fortunae* de Petrarca al costat del *De remediis* de Sèneca, confirmant així l'autoritat de Petrarca com a model intel·lectual; la digressió sobre el Magnànim i els seus interessos culturals podria estar inspirada en l'obra del Beccadelli; finalment la lloança de les lletres i l'al·lusió de Margarit als *studia humanitatis* signifiquen una presa de posició explícita dins el moviment de l'humanisme.

Suara ha calgut remarcar que, malgrat la influència que rep de lapidaris i textos de tractadistes anteriors, quan Margarit tracta de les virtuts que ha de tenir el príncep, es deslliga de les seves fonts i fa les seves pròpies propostes interpretatives. Isabel Segarra insisteix en aquest tarannà i creiem que l'encerta de ple en remarcar-ho. Segons ella, Margarit sap anar a la font directa, sospesa els materials, els compara, els selecciona, els discuteix i finalment fa la seva proposta. És, doncs, un *autor*, amb consciència reflexa i voluntat nítida d'ésser-ho. La remarca és un guany hermenèutic de qualitat i segurament un principi que caldrà tenir en compte en tots els estudis sobre l'humanisme català.

Ara potser és el moment de dir que la tesi d'Isabel Segarra se centra en l'humanisme del gerundense, molt més que en les seves idees polítiques, a desgrat que el text de *Corona regum* sigui un tractat de política. És potser per aquesta causa que en la tesi tampoc no hi ha al·lusions a *Templum Domini*, el tractat que Margarit havia adreçat a Joan II, i on es defensen idees que després són repetides a *Corona regum*. Deixant de banda que una edició solvent de *Templum Domini* és una prioritat per als estudis del pensament polític del cardenal gironí, és innegable també que la comparació dels dos tractats ajuda a entendre la posició política original de Margarit. És fàcil presentar les seves idees favorables a l'autoritat reial i oposar-les al pactisme catalanoaragonès tradicional. En la seva pràctica política Margarit potser no fou un home decididament contrari a «les tradicions del Principat», com deixà dit Tate. *Templum Domini* és un tractat que revela altres facetes del cardenal: la seva consciència de l'afebliment del poder temporal de l'Església després del gran Cisma, la seva teoria que l'imperi era una institució antiquada i que es basava en la tirania, la idea que la relació entre el poder espiritual i el temporal passava pel «consell sacerdotal» del papa al rei i per la potestat exclusiva d'aquell de depositar el rei sobirà, eren certament propostes que no anaven de tronc amb la teoria catalana que les institucions del país podien depositar el rei, però tendien a reforçar l'estabilitat política en un país saturat d'aires republicans —sobretot al començament de la guerra civil del segle XV— sense que mai hom propugnés establir un estat sense rei, i l'exemple més punyent d'aquesta veritat és la Concòrdia de Vilafranca (1461). El ball de reis «intrusos» durant la guerra civil, elegits pels qui havien d'ésser llurs súbdits, afeblia la viabilitat del sistema a llarg termini. Margarit no accepta ni la monarquia electiva ni la tirania imperial, de manera que queda a mig camí del pactisme de la Generalitat i de l'absolutisme monàrquic. Essent eclesiàstic, l'única moderació efectiva del poder reial la veia en el «conseller sacerdotal» i en l'autoritat exclusiva del papa per a censurar o depositar el rei que pervertia l'exercici del seu ofici. Algunes d'aquestes idees s'han de contrastar amb el pes dels esdeveniments que havia viscut i meditar Margarit, i àdhuc amb l'onada d'expectació positiva que, després de la guerra civil, es formà entorn de l'hereu de Joan II. És per dir que l'estudi del pensament polític de Margarit i de les influències italianes i de més enllà dels Alps que hi van confluïr és un tema que pot donar encara molt de joc.

La bibliografia que clou la introducció és la clàssica d'una tesi doctoral. L'edició del text sembla del tot correcta, per bé que en absència de *ratio editionis*, no és fàcil avaluar el resultat del treball que es buscava. Les línies del text no són numerades i per a establir els aparats Isabel Segarra n'ha tingut prou dividint el text en paràgrafs; les remissions dels aparats, doncs, són al text d'aquests paràgrafs. L'aparat crític és doble: de fonts i de variants. El text és acompanyat i acarat amb la seva traducció en català, recurs que enforteix la possibilitat que el llegeixin aquells que no tenen accés a la llengua sàvia. Hi ha dos índexs, un de fonts —autors i obres— i un altre de noms citats en el text. El volum es tanca amb un apèndix de sigles.

Publicada ja fa alguns anys, aquesta edició ha aparegut en un context acadèmic relativament nou a Catalunya. Les universitats creades a partir del darrer terç del segle XX ja no són els estudis universitaris humils que alguns vam veure néixer en la nostra joventut. Les generacions actuals presenten enèrgicament a aquestes universitats més d'una reivindicació. Amb la perspectiva dels anys, tanmateix, hom constata que aquestes universitats no han pas perdut la determinació que els va donar impuls a l'origen, i ho diem específicament pel que fa a l'estudi de les realitats catalanes. Una tesi com la d'Isabel Segarra només podia néixer i prosperar en el medi universitari, fruit d'un magisteri, d'un programa i d'un treball tècnic que s'aprèn anant a l'Estudi. I, a l'inrevés, són els treballs com el que hem ressenyat els que a la llarga justifiquen el sistema universitari actual de Catalunya.

Que a redós de la Universitat de Girona ara hom editi Eiximenis i Margarit, encara que es faci amb la parsimònia assenyalada més amunt, és el resultat natural de l'existència d'aquesta universitat. Temps a venir, algun estudiant afortunat tindrà a les seves mans un conjunt d'instruments de treball que aquells que ens n'hem vist privats en la nostra joventut els hi podríem ponderar amb un ardor fins i tot massa vehement. En tot cas, avui l'elaboració d'un bé immaterial com el que hem comentat ha esdevingut un fet rutinari —universitari—, i això és una cosa profundament interessant.

Jaume de Puig i Oliver

Joan REQUESENS I PIQUER, *El poder i la profecia: de la teoria a la pràctica borgiana*. Pòrtic d'Eulàlia DURAN i Maria TOLDRA (Biblioteca Borja, 6), València, Edicions Tres i Quatre, Centre Internacional d'Estudis Borgians, 2016, 516 p.

Aquest llibre del prof. Joan Requesens, extens, de grans dimensions i enquadrat amb tapa dura i paper de qualitat, curiosament editat, amb vint-i-tres il·lustracions a tot color, es proposa, en paraules de les autores del Pòrtic, les professores Eulàlia Duran i Maria Toldrà, «oferir les principals claus de lectura per entendre, primer, la configuració del món profètic en què s'inscriuen els vaticinis borgians i, segon, la utilització política dels textos profètics durant els segles XV-XVI, per bé que el discurs s'endinsa en els segles XVII i XVIII sense solució de continuïtat» (7). El fil conductor, explica l'autor en la Introducció, és «contar com el fet profètic ha estat en mans del poder laic i eclesial en el temps conegut, *grosso modo*, com el Renaixement» (17). És ben sabut que els Borja (Calixt III, Alexandre VI, Francesc de Borja) van ser objecte de profecies apocalíptiques i polítiques; i que la profecia s'havia convertit en aquest moment en una arma de poder, amb finalitats clarament polítiques: aquest és el sentit del títol, *El poder i la profecia*.

El llibre aplega vuit articles (revisats i augmentats) sobre aquesta temàtica que Joan Requesens ja havia publicat en diverses revistes o llibres i materials nous. El capítol *Introducció a la profecia política*, dins *Itineraris. Nou estudis sobre cultura al Renaixement*. Edició d'Eulàlia Duran i Maria Toldrà, València, Tres i Quatre, 2012, 93-136, ha donat lloc al capítol II del llibre que ara recensionem: *Exordi a la profecia política* (77-112). L'article *Profecies polítiques del Renaixement o la catacresi com a gènere literari*, dins «Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona», 47 (1999-2000), 431-451, al capítol III: *La profecia política com a gènere literari* (113-134); l'article *El profetisme en el Renaixement*, dins «Afers», 37 (2000), 309-322, al capítol IV (amb idèntic títol, 135-182); l'article *Uns versos profeticopolítics referits a Ferran el Catòlic*, dins «Estudis de Llengua i Literatura Catalanes», 35 (1997 = *Homenatge a Arthur Terry*, 1), 71-81, al capítol V (títol idèntic, 189-203); l'article *La glossa al «Cant de la Sibil·la» d'Antoni Canals*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», 21 (2002), 219-256, al capítol VI (títol idèntic, 205-239); l'article *Deu sibil·les en un manuscrit del segle XVIII*, dins «Miscel·lània Litúrgica Catalana», 9 (1999), 131-140, al capítol VIII: *Les deu sibil·les en un manuscrit del segle XVIII fan de contrast* (333-351); l'article *Vaticinis borgians per a major glòria de...*, dins «Revista Borja. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians», 1 (2006-2007), 1-50, al capítol IX: *Vaticinis borgians o vicentins* (353-414); el capítol *Un prisat al manteu de Francesc de Borja o el profetisme en la biografia d'un sant*, dins *Francesc de Borja (1510-1572), home del Renaixement, sant del Barroc*. «Actes del Simposi Internacional (Gandia, 25-27 d'octubre – València, 4-5 de novembre de 2010)». Edició a cura de Santiago la Parra i Maria Toldrà, Gandia, CEIC Alfons el Vell, Institut Internacional d'Estudis Borgians, Acción Cultural Española, 2012, 573-616, al capítol X: *El profetisme en la biografia d'un sant*, dins *Francesc de Borja* (415-473). Els capítols totalment nous són els següents: el capítol I: *Entrament vicentí* (25-69); i el VII: *Joan Lluís Vives comenta el Cant de la Sibil·la recollit per Agustí d'Hipona a «De civitate Dei»* (241-320); i tres apèndixs (als capítols I, IV, VII) que editen textos: el primer (71-76), l'inèdit *Sermón primero de los tres que escribió y predicó el bienaventurado padre san Vicente Ferrer*, del còdex 1319 de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona; el segon (183-188), el també inèdit *Horòscop del comte de Santa Coloma*, del manuscrit A-193 de l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona; i el tercer (321-332), *Dos fragments del Comentari vivista i el Càntic de la Sibil·la*, de l'edició princeps de 1542. Arrodoneix el llibre un sumari del contingut (5-6), l'esmentat Pòrtic (7-11), la llista de Sigles (13), una Introducció de l'autor: *Origen i límits del volum* (17-23), vint-i-nou pàgines de bibliografia: *Fons i bibliografia* (475-503), l'Índex de les il·lustracions (504-506), i l'Índex onomàstic i d'obres anònimes (507-516).

El subtítol del llibre és *De la teoria a la pràctica borgiana*: efectivament, els capítols II-IV, són «teòrics»; i la resta (I, V-X) «pràctics». En el capítol II trobem exposats els principals conceptes relacionats amb la profecia: el lèxic, els textos fonamentals, les opinions dels principals autors de la història de la teologia; en el III, les característiques del subgènere de la profecia política; i en el III, les particularitats de la profecia en el Renaixement. Els capítols pràctics són dedicats a casos concrets de profecia política: Ferran el Catòlic (IV), les sibil·les com a personatges profètics, segons Antoni Canals, Joan Lluís Vives i Agustí d'Hipona, i un manuscrit del segle XVIII (VI-VIII) a profecia. Els darrers capítols són específicament borgians: la predicció vicentina sobre l'accés al papat de Calixt III, l'exaltació pontifícia d'Alexandre VI, i les profecies relacionades amb sant Francesc de Borja. El primer capítol té un caràcter especial: forma una certa unitat amb els capítols IX i X: n'és l'origen, però, com explica l'autor

«un llibre com aquest, si es proposa d'oferir dades i alguna reflexió a l'entorn de fets polítics amb raons de profecia, o de prèdiques i escriptures profètiques per a santificar polítiques, en l'espai geogràfic europeu i des del català, demana que vingui a la primera pàgina, em sembla, un patró de casa o, per ser més exactes, un pseudopatró. Malgrat la inautenticitat del text que posarem davant dels nostres ulls, podríem col·locar tot el segle XVI sota el patrocini del dominicà de València, Vicent Ferrer. L'autèntic» (25). Aquesta és la raó que el llibre s'enceti amb aquest primer capítol.

Felicitem l'autor —juntament amb els responsables de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians i d'Edicions Tres i Quatre— per aquesta aportació al coneixement no només de les profecies diguem-ne borgianes sinó, en general, de la profecia del Renaixement a casa nostra. Aquesta obra de síntesi està cridada a ésser una referència indispensable en aquests estudis.

Jaume Mensa i Valls

Paolo EVANGELISTI, *La balanza de la soberanía. Moneda, poder y ciudadanía en Europa (s. XIV-XVIII)*. Traducción castellana de Jorge RIZZO (Fundamenta Rei Publicae, 2), Sabadell, Editorial AUSA, 2015, 318 p.

L'objectiu del llibre és, en paraules de l'autor, «seguir el recorrido plurisecular de la moneda, considerada como valor y como institución, como símbolo poderoso y vivo, como signo representativo de identidades civiles y fuerzas mercantiles en un período cronológico en el que los conceptos de Estado y de soberanía quedaban lejos de estar asentados» (24), és a dir, entre el segle XIV i el XVIII. Vista així, la moneda és el símbol i objecte que representa el valor essencial de la vida en societat: la confiança. En aquest recorregut, les aportacions de tres autors que cauen de ple en l'àmbit del nostre anuari (Ramon Llull, Arnau de Vilanova, Francesc Eiximenis i més puntualment Guiu Terrena) són fonamentals i per aquesta raó són citats molt sovint. Vegem-ne les fonamentals.

Seguint i desenvolupant les reflexions d'Aristòtil (*Ètica a Nicòmac*, V, 5), Llull en el *Llibre de virtuts e de pecats* (1312-1313) posa la moneda com a exemple de justícia (34-35). La comunitat política s'ha d'assentar sobre un sistema fiduciari (la moneda fa «mació [messió] de comunitat de ciutat». La moneda és l'instrument que mesura la justícia d'un contracte.

Tomàs d'Aquino (*De regno*) i Tolomeo da Lucca havien considerat la moneda sobretot en relació amb el rei: és «ornamentum regis et regni», perquè «in ea representatur imago regis» (39). En canvi, Arnau de Vilanova centra la seva reflexió en el valor comunitari de la moneda i en la funció simplement ministerial del governant que la fa encunyar. En conseqüència, a l'*Allocutio christini* afirma: «Princeps [...] adulterat monetam ut augeat thesauros suos, furtum committit et in dolo fabricat eam, quoniam occulte suos extenuat et expoliat pretiosis. Numquam enim per adulterium monete publica utilitas promovetur nec alicui affert lucrum [...]» (39-40). En el *Raonament d'Avinyó* i en la *Philosophia catholica* Arnau de Vilanova insisteix en la injustícia que representa alterar (és a dir, devaluar) el valor de la moneda o la seva composició (metall). Aquesta alteració del valor de la moneda és condemnable «por las ganancias que no permite obtener» (46) i també perquè l'empobriment de la moneda afecta no la *communitas* sinó directament l'individu concret: «Así la moneda fiable es

para Arnau de Vilanova un objeto institucional tutelado mediante un doble orden de derechos civiles y económicos: los encarnados por la *publica utilitas* y los propios y personales de cada usuario del bien monetizado». La moneda és motor de creixement de la comunitat civil, expressió de la seva confiança. Evangelisti destaca tres característiques comunes de les reflexions de Llull i Arnau de Vilanova (41-42). Primera: ambdós autors no escriuen les seves obres en un àmbit purament acadèmic o tancats en un monestir, sinó que redacten les seves obres amb una clara projecció pública, en contacte amb els sobirans de l'època. Segona: escriuen les seves obres no només en llatí sinó també en català i «contribuyen a crear un arsenal lingüístico-conceptual que se aleja de la lengua de los intelectuales y que comunica no solo con las esferas de poder de las cortes, sino también con los *cives* y los *mercatores* de una extensísima zona del Mediterráneo occidental» (41). Tercera: ambdós autors escriuen abans que Nicolau Oresme publicués la seva obra *De moneta*, obra molt influent perquè argumenta la tesi segons la qual la moneda és un bé que pertany a la comunitat i el rei juga simplement un paper d'emissor i de garant de la seva autenticitat.

Guiu Terrena (63-64) interpreta l'*Ètica a Nicòmac* fent servir els mateixos principis de Llull i Vilanova: el govern de la moneda fa necessària una «deliberació de consens» entre el príncep i la comunitat. L'objectiu d'aquest govern no és el bé del príncep, ans únicament el *bonum commune*. La *pecunie mutatio* no pot ser resultat d'una decisió oculta, sinó que ha de ser feta pública per un edicte.

Francesc Eiximenis va dedicar dinou capítols de la seva summa política, el *Dotzè llibre del Crestià*, a reflexionar sobre la moneda. Eiximenis va més enllà que els seus predecessors: el príncep que altera la divisa dels canvis comet un *crimen laesae maiestatis* contra la moneda i contra la comunitat representada en aquesta moneda (59). El príncep no és pròpiament el fundador de la moneda, la seva tasca consisteix a observar la llei que institueix i constitueix la moneda i que és «propietat» de la comunitat. La preeminència de la comunitat és clara. Per a Eiximenis, «la moneda es, pues, más allá de cualquier perspectiva positivista-económica, medida y función de los negocios y medida y función de los poderes que pueden/deben regular su valor y su *utilitas*. Se podría decir que precisamente las conclusiones de Eiximenis dan concreción a ese valor de artificialidad del medio monetario, que desde los primeros comentarios de Aristóteles se presentaba como elemento constitutivo y natural del *numisma*» (94). La moneda és un bé polític que pertany a la *res publica* i a tot ciutadà que l'utilitza. Les reflexions d'Eiximenis sobre la moneda van a parar inevitablement a la noció de ciutadà.

Felicitem el professor Paolo Evangelisti per aquesta obra tan original i necessària en el panorama dels estudis medievals. I li agraïm també l'atenció amb què ha estudiat els autors catalans.

Jaume Mensa i Valls